

SZALISZNYÓ LILLA

Textológiai és filológiai megfontolások Jókai Mór regényadaptációinak (újra)értelmezése kapcsán – *Az arany ember* példája

Az európai színházi kultúrában régi hagyomány és ma is élő gyakorlat, hogy epikus alkotásokból színpadi adaptáció készül. Általános tendenciáról van szó, Újvidéktől Stockholmon át Londonig szinte valamennyi intézményben adnak ilyen típusú darabokat. Számuk valószínűleg a filmes feldolgozásokét is felülmúlja, még egy országon belül is nehéz követni, hogy évente hány prózai mű dramatizált változatát viszik színpadra. Magyarországon is több kőszínház és alternatív társulat műsorkínálatában szerepel átdolgozás, a 2021/2022-es évadban a Nemzeti Színház és az Örkény Színház Szabó Magda *Az ajtó*, a Katona József Színház Ivan Turgenyev *Apák és fiúk*, az Újszínház Jókai Mór *A kőszívű ember fiai*, a Szegedi Nemzeti Színház George Orwell *1984*, a Döllár Papa Gyermekei D. H. Lawrence *Lady Chatterley szeretője* című regényének színpadi átiratát játssza.

Nálunk ennek a műsor-összeállítási gyakorlatnak a kezdetei a 18. század végére tehetők, már az első Kelemen László-féle társulat repertoárjában találunk regényadaptációkat. Dugonics András *Etelkájából Etelka, vagy a megszorított ártatlanság* címmel Soós Márton színész készített átdolgozást, *Jolánka* című regényéből pedig Endrődy János piarista áldozópap és tanár (*Az arany peretzek, vagy Matskássy Julianna Szerémben*).¹ A műfaj színházi jelenléte innentől kezdve folyamatosnak mondható; az ún. második pesti magyar színtársulatnál működő Katona József korai, *Bánk bán* előtt írt drámái között is vannak olyanok, amelyek valamely epikus mű alapján születtek.² A Pesti Magyar, később Nemzeti Színház repertoárjában az induló évtől, 1837-től találunk ma-

* A szerző az SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszékének tudományos munkatársa. A tanulmány része egy hosszabb távra tervezett, Jókai drámaírói munkásságát, regényadaptációit feltáró kutatásnak. Készült az NKFI Alapból megvalósuló, OTKA K 132124. sz., „Történetek az irodalom médiatörténetéből” kutatási projekt keretében.

1 PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban* (Budapest: Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány–L'Harmattan Kiadó, 2018), 345.

2 A Katona kritikai kiadás a regényadaptációk között tartja számon *A' Borzasztó Torony* és a *Monostori Veron'ka* című drámákat. Az 1812-ben írt *A' Borzasztó Torony* elsődleges forrása a 18. század végén kiadott *Der böse Findling oder der Schauerturm* című német regény volt. A darab ősbemutatójára 1814. március 27-én került sor a Rondellában. A *Monostori Veron'ka* forrásául a Veit Weber álnéven publikáló Georg Philip Ludwig Leonhard Wächter *Tugendspiegel* című lovagregénye szolgált. E mű ősbemutatójának helye és időpontja nem ismert, ám mivel Katonának 1811-től volt kapcsolata a második pesti színtársulattal, a mű pedig feltehetően 1812-ben keletkezett, talán ezt is bemutatták Pesten. KATONA József, *Vitézi játékok: A' Borzasztó Torony, Monostori Veron'ka, István*, kiad. DEMETER Júlia és NAGY Imre, Katona József korai drámái (Budapest: Balassi Kiadó, 2021), 110–115, 132–134, 254, 258–262.

gyar, illetve külföldi regények nyomán keletkezett adaptációkat. Az elsők között volt Charlotte Birch Pfeiffertől *A notre damei toronyőr* (Victor Hugo: *A párizsi Notre-Dame*), a Bársonycipő (Caroline Pichler: *Der Entwendete Schuh*), *A loowodi árva* (Charlotte Brontë: *Jane Eyre*), Szigeti Józseftől a *Viola* (Eötvös József: *A falu jegyzője*), Finta Károlytól a *Néger* (Jósika Miklós: *A könnyelműek*), Adolphe d’Ennery és Dumanoir átdolgozásában, Országh Antal fordításában a *Tamás bátya kunyhója* (Harriet Beecher Stowe: *Tamás bátya kunyhója*), valamint Jókai Mórtól a *Dalma* (Jókai: *A varchoniták*).³

A kiinduló mű megjelenése és (első) adaptációjának magyar színpadra kerülése között általában csak néhány év telt el, így azokhoz is eljuthattak a kortárs regények témái, akik nem feltétlenül tartoztak a szépirodalmi könyvek és a tárcaregényeket közlő lapok rendszeres olvasói-vásárlói közé. A színházak és a vidéki vándortársulatok révén a feldolgozásokat valószínűleg sokkal többen látták, mint ahányan a történet eredetijét olvasták.⁴ A kétféle médium, a nyomtatott és a színházi formátum kölcsönösen hozzájárulhatott egymás népszerűsítéséhez, de ehhez az kellett, hogy a színlap (vagy a sajtó) tájékoztassa a nézőket arról, hogy adaptációról van szó, s az kinek mely műve alapján született. A 19. század folyamán viszont még egy színházon belül is meglehetősen változó volt, hogy a regényadaptációk kapcsán milyen információt kínáltak. Ismétlődést, rendszert nemigen lehet felfedezni a különböző gyakorlatok között, aminek hátterében feltehetően a szerzői jogok tisztázatlansága, egy követendő normatív szabályozás hiánya áll.⁵

Amikor az 1846-ban megjelent *A falu jegyzőjének* átdolgozását, a *Violát* 1851. április 12-én bemutatták a Nemzeti Színházban, a színlapon a cím alatt minden részletről tájékoztatták a nézőket: „b. Eötvös József »Falujegyzője« című regénye után szabadon

3 HAJDU Algernon László, összeáll., *A Nemzeti Színház műsorlexikona 1837-től 1941-ig*, előszó HARASZTI Emil [kefelevonat] (Budapest, 1944), 67, 72–74.

4 Pontos adatokat nehéz találni, de becslések léteznek az arányokra: „While Mrs. Stowe’s novel reached roughly 300,000 readers in the year following its publication, theatre historians estimate that more than twice that number were exposed to one or more of the stage adaptations; and that arguably the stage version may have made more of an impact due to its mode of presentation as a moral reform melodrama.” John Frick a regény megjelenése utáni első évről adja a kétszeres becslést, kiegészítve azzal, hogy a színpadról nagy valószínűséggel hatásosabb volt a történet, mint olvasva. Frick hivatkozik Eric Lott könyvére is (*Love and Theft: Blackface Minstrelsy and the American Working Class* [New York: Oxford University Press, 1993]), aki a 19. század végéig terjeszti ki a becslést, és addigra tízszeres nézőszámot tételez az olvasószámhoz képest. John FRICK, *Uncle Tom’s Cabin on the Antebellum Stage*, hozzáférés: 2021.07.31, <http://utc.iath.virginia.edu/interpret/exhibits/frick/frick.html>.

5 Magyarországon először akkor lépett hatályba szellemi tulajdonnal kapcsolatos törvény, amikor 1852. november 29-én császári nyílt paranccsal bevezetésre került az osztrák polgári törvénykönyv. (A szerzői jogokról a 72. számú függelék rendelkezett.) A szerzői jog első magyarországi kodifikációjára csak 1884-ben került sor. A külföldi művek esetében mindez persze nem jelentette azt, hogy a Nemzeti Színház ne fizetett volna a kortárs darabok előadási jogáért tiszteletdíjat. Már az 1845 és 1849 között fennálló igazgatósági testület jegyzőkönyveiben van példa arra, hogy az intézmény egy Bécsben élő színházi ügynök, Franz Holding segítségével bonyolította le a kortárs operák és prózai darabok beszerzését. SZALISZNYÓ Lilla, kiad., *Dokumentumok a Nemzeti Színház belső életének első évtizedéből: Bajza József színiigazgatói működése* (Budapest: Ráció Kiadó, 2021), 189, 192, 194, 195, 202, 217, 240, 250, 414.

írta Szigethy József”.⁶ Másfél évvel később viszont, az 1852. november 27-én színre vitt *Dalma* esetében valószínűleg Jókaival egyeztetve úgy döntöttek, hogy a szerző által készített adaptációnál nem utalnak a kiinduló mű címére, *A varchonitákra*.⁷ Charlotte Brontë 1847-ben kiadott regényének, a *Jane Eyre*-nak az első magyar nyelvű fordítása 1873-ban jelent meg, egyik legismertebb átdolgozását viszont *A loowodi árva* címmel már 1854 januárjában játszották Győrött és a Nemzeti Színházban.⁸ A pesti bemutató színlapján nem nevezték meg a regény címét és szerzőjét, csak annyit tudattak, hogy Charlotte Birch-Pfeiffer „egy regény alapján írta” a színművet.⁹ A Debreceni Színház egy 1882-es színlapja arról árulkodik, hogy időközben hiába született meg a kiinduló mű fordítása, ismételten csak annyit jeleztek, hogy adaptációról van szó: „Regény után írta: Birchpfeiffer Sarolta. Fordította Szigligeti Ede”.¹⁰ A Bostonban 1852-ben megjelent *Tamás bátya kunyhója* esetében a regény magyar fordításának megjelenése megelőzte a magyarországi színházi bemutatót, a sajtó 1853 januárjában kezdte hirdetni a könyvet,¹¹ színpadon pedig először 1853 márciusában láthatta a közönség Győrben.¹² A regény világsikeréről az egykorú lapok több alkalommal is beszámoltak, 1853. január 5-én a *Hölgyfutár*ban például a következők írták róla: „A »Tamás bátya kunyhója« című néger regényt nemcsak majd minden nyelvre, hanem színpadra is áttették. Párisban már három melodramát, két vaudville-t, s egy operát készítettek belőle. Ha Campilli megtudja, balletre teszi; s ő lesz Tamás bátya.”¹³ Amikor a Nemzeti Színház 1853. május 7-én a regénnyel azonos címen műsorra tűzte a darabot, a színlapon már nem is jelezték, hogy átdolgozásról van szó.¹⁴

A *Tamás bátya kunyhója* iránt megnövekedett színházi keresletről számot adó tudósítás az ironikus hangvétel ellenére is jól érzékelteti, hogy az egyik médiumban, a könyvpiacra elért siker biztos belépőt jelentett a másikba, a színház világába. A kiinduló mű népszerűségének köszönhetően az adaptációk olyan könnyen eladhatóvá váltak, hogy már a 19. század közepén nehéz volt követni, hogy egy-egy regényből hány és hányféle átdolgozás született. Noha a *Hölgyfutár* szerzője Európa egyik leggazda-

6 Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti és Zeneműtár (a továbbiakban: OSZK SzT), Nemzeti Színház színlapgyűjtemény, 1851, 98. fol.

7 OSZK SzT. Nemzeti Színház színlapgyűjtemény, 1852, 648. fol.

8 „24” aláírással. „Győr”, *Divatcsarnok* 2, 6. sz. (1854). A *Jane Eyre* dramatizálásáról lásd: DÖRGŐ Tibor, *Regény a színpadon: A Jane Eyre drámaaváltozatának magyar nyelvű előadásai*, hozzáférés: 2021.08.10, <http://www.naputonline.hu/2019/03/13/dorgo-tibor-regeny-a-szinpadon/>.

9 OSZK SzT. Nemzeti Színház színlapgyűjtemény, 1854, 330. fol. KANDÓ, „Nemzeti Színház”, *Divatcsarnok* 3, 14. sz. (1855): 274.

10 Az 1882. március 3-ai előadás színlapja, hozzáférés: 2021.08.08, <http://hdl.handle.net/2437/193112>. E darab korai előadásai kapcsán ennél többet a sajtó sem árult el, ugyanannyi adattal szolgáltak, mint a színlapok.

11 „Hirdetés”, *Hölgyfutár* 4, 21. sz. (1853): 88.

12 „Hirdetés”, *Hölgyfutár* 4, 43. sz. (1853): 184. A sajtóhír szerint Győrött a társulat tagja, Benedek József dramatizálta a regényt.

13 „Hirharang”, *Hölgyfutár* 4, 4. sz. (1853): 20. Az átdolgozás recepciójáról: DÖRGŐ Tibor, „A *Tamás bátya kunyhója* fogadtatása Magyarországon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 103 (1999): 90–100.

14 OSZK SzT. Nemzeti Színház színlapgyűjtemény, 1853, 84. fol.

gabb és legsokoldalúbb színházi kultúrával bíró városát, Párizst említi, az magyar viszonylatban is igaz, hogy egy műnek országosan akár több színpadi adaptációja is létezett egyidejűleg. A Nemzeti Színház és az 1860 után létrejövő pest-budai színházak több évtizednyi műsorának¹⁵ áttekintéséből úgy tűnik, hogy a magyar prózairodalom gyarapodásának és a színházi élet differenciálódásának hatására az adaptáció egyre elterjedtebb színházi műfajjá vált, a század utolsó harmadában nem volt olyan állami és magánszínház, amely ne játszott volna ilyen típusú darabokat.¹⁶ Mivel az adaptációk kifejezetten színházi használatra készültek, általában kéziratos formában terjedtek, nyomtatásban csak néhány jelent meg közülük. Legtöbbjük nem az eredeti mű szerzőjének tollából született, létrejöttük főként a színházi embereknek (színpadi szerzők, színészek, dramaturgok) köszönhető. A klasszikus magyar irodalom prózaírói közül kivételként talán csak Jókai Mór, Bródy Sándor és Gárdonyi Géza neve említhető – ők maguk is adaptálták regényeiket, novelláikat színpadra.

Jókai egész írói pályáján dolgozott a színház számára, terjedelmes drámai korpuszt hozva létre. Epikus műveiből már életében többen készítettek átdolgozást,¹⁷ de prózájának ilyen irányú felhasználhatóságára ő mutatott rá először. 1853 és 1894 között összesen tizenegy elbeszélésének és regényének írta meg a színpadi változatát. Pretextusként használta *A varchonitákat*, a *Szép Mikhált*, *Az arany embert*, a *Fekete gyémántokat*, *A történetek egy ócska kastélyban* című elbeszélést, *A világlátott fiút*, *A gazdag szegényeket*, *A kőszívű ember fiait*, a *Tégy jót*, a *Melyiket a kilenc közül* című novellát és a *Fekete vért*. Választásai a színházi kultúra kialakuló sokszínűségéhez való alkalmazkodását jelzik, nagyregényeinek átdolgozásaival a Nemzeti Színháznál, elbeszéléseiből és kisregényeiből írt színműveivel pedig a szórakoztató művek előadására szakosodott, magántökeből fenntartott színházaknál (Népszínház, Budai Színkör, Vígszínház) jelentkezett. Adaptációinak többsége vidéki színpadokon is látható volt, de pest-budai előadásaik száma azt mutatja, hogy általában meglehetősen rövid ideig játszották őket, sőt még olyan is akadt, amely a színpadig se jutott el (*Világszép leányok*). Kiugró sikert egyedül *Az arany ember* ért el, amelyet 1884 és 1937 között csak a Nemzeti Színházban kétszázötvenkétszer játszottak.¹⁸ Az adaptációk nyomtatott formában először általában

15 Csepreghy Ferenc például a Népszínház számára Jules Verne regényeit dolgozta át. Vö. BERCZELI A. Károlyné, *A Népszínház műsora: Adattár*, Színháztörténeti füzetek 20 (Budapest: Színháztudományi és Filmtudományi Intézet–Országos Színháztörténeti Múzeum, 1958), 10, 12, 47.

16 Arról, hogy Magyarországon a 19. század folyamán mely magyar és külföldi regényeket írták át színdarabbá, leginkább a közgyűjteményekben fennmaradt rendező- és sűgőpéldányokról számot adó katalóguscédulákból tájékozódhatunk. A rendező- és sűgőpéldányok szennycímlapján egykorán nemigen tüntették fel a kiinduló mű címét, de a források katalógizálásakor a közgyűjtemény kezelői legtöbbször megadták a felhasznált regény vagy novella adatait.

17 Szigligeti Ede például az *Istenhegyi székely leányt* (bemutató a Nemzeti Színházban: 1862. január 29.) és *A háromszéki leányokat* (bemutató a Nemzeti Színházban: 1874. október 30.), Faragó Jenő *A lőcsei fehér asszonyt*, Csepreghy Ferenc a *Perozest* dramatiszálta, Ignaz Schnitzer és Várad Antal pedig librettót írt a *Szaftiból*, illetve *A tengerszem tündéréből*.

18 Ezen felül az 1870-es évektől játszották a darabot a Nemzeti Színház által üzemeltetett kisebb játszóhelyeken is, a Várszínházban tizennégyyszer, a Kamaraszínházban kilencszer, a Városi Színházban kétszer. Vö. HAJDU, összeáll., *A Nemzeti Színház műsorlexikona...*, 140–141.

a színpadra kerülésükkel egyidejűleg, később pedig a Nemzeti kiadás, majd az 1962-ben indult, *Jókai Mór összes művei* címmel futó kritikai kiadás részeként jelentek meg.

Noha a tizenegy átdolgozásból hatnak már elkészült a kritikai kiadása, önálló kutatás tárgyát még nem képezték. E kötetek többségét 1971 és 1987 között adták ki, abban az időszakban, amikor a vonatkozó szakirodalomnak még az az iránya számított mértékadónak, amely az adaptáció minőségét az eredetihez való minél nagyobb hűséggel mérte. A sajtó alá rendezők e hierarchikus viszonyt tételező szemlélet jegyében úgy látták, hogy a kiinduló mű narratív sajátosságai, megoldásai nem reprodukálhatók sikerrel más médiumban, a színművek a kihúzások, rövidítések és változtatások következtében alatta maradnak a prózai alkotások színvonalának. Az alkotói pályán betöltött szerepük és színháztörténeti jelentőségük még inkább elhalványul azáltal, hogy a jegyzetelés a szépirodalmi művek tudományos igényű kiadásának tradícióját követi, középpontba állítva az irodalomtörténeti szempontokat, könyvdramaként kezelve a műveket. A szerkesztők az egykorú színpadi recepció bemutatásakor csak a kötelező jellegű adatoknak jártak utána (előadásnapok, az első néhány előadásról megjelent színikritikák), a darabok bemutatójával kapcsolatos színháztörténeti forrásokat nem gyűjtötték össze. Egyedül az esetleges rendező- és sűgőpéldányokról szólnak, s ezekről is csak említés szintjén.

Jelen tanulmány azzal a szándékkal készült, hogy egy más, színházközei megközelítés kereteit kísérelje meg kimunkálni: az adaptációkat az ősbemutatójukról fennmaradt források segítségével eredeti kulturális közegükben értelmezi. Feltételezésem szerint a színháztörténeti kontextus felfejtésének azért lehet fontos szerepe, mert az adott kor színházi szokásai, viszonyai, az első előadásoknak otthont adó intézmények elvárásai, technikai felszereltsége, a rendezői beállítódások befolyásolhatták, sőt meghatározhatták az átdolgozás sajátosságait, azt, hogy a prózai alkotásból mi örökítendő át a színpadi változatba, s mi nem. Egy szövegközpontú megközelítés például nem tulajdonít(ana) különösebb jelentőséget Jókai bőséges, a színhelyek berendezésére és a szereplők megjelenítésére vonatkozó szerzői utasításainak, a darab bemutatójának látványvilágáról számot adó források viszont megemelik ezek jelentőségét, kontextualizálják őket.

E hosszabb távra tervezett kutatás első lépésőjeként *Az arany ember* dramatizált változatával szeretnék foglalkozni, amelynek nemzeti színházbeli bemutatója kapcsán változatos forrásanyag maradt fenn: rendezőpéldány, jelmez- és bútorjegyzék, szerepes fényképek és a nézőszámról számot adó pénzszedői napló. Ám a színháztörténeti források bevonását nemcsak a mű egykori színházi használatának közelebbi megismerése teszi indokoltá, hanem az is, hogy az író bizonyíthatóan részt vett a darab végleges színpadi szövegének kialakításában, s a saját utólagos módosításait, illetve a rendező, Paulay Ede dramaturgiai ötleteit is magán viselő rendezőpéldányt tekintette a nyomtatásban megjelenő drámaszöveg alapjának. Jókainak dramaturgként való illetén közreműködéséről nagyon keveset tudunk,¹⁹ s bár *Az arany ember* kapcsán korábban már

19 Mályuszné Császár Edit írja a *Fekete vér* színműváltozatának kritikai kiadásában, hogy Jókai a Nemzeti Színházban 1898. november 25-én bemutatott darab sűgőpéldányán szintén otthagya kéznyomat: lila

történt kísérlet a rendezőpéldány segítségével rekonstruálható munkafolyamat feltárására, Cenner Mihály észrevételei, meglátásai²⁰ helyenként kiegészítésre, kiigazításra szorulnak. Mivel a műnek még nem készült el a kritikai kiadása, s a lehetséges források feltárására most kerül sor először, a darab átfogó értelmezésére még nem vállalkozhatom. Egyelőre arra törekszem, hogy a különböző forrástípusok segítségével kijelöljem egy lehetséges értelmezés irányvonalait, illetve rámutassak arra, hogy *Az arany ember* színműváltozata, valamint a többi, kritikai kiadással még nem bíró nagyregény dramatizált változatának sajtó alá rendezése során időszerű lenne a korábbiaktól eltérő textológiai-filológiai gyakorlatot követni.

Keletkezéstörténeti hátterek

Jókai Mór életművében két szépirodalmi alkotás is *Az arany ember* címet viseli: az 1872-ben megjelent nagyregény és dramatizált változata, egy előjátékkal megtoldott ötfelvonásos színmű, amelynek ősbemutatója 1884. december 3-án volt a Nemzeti Színházban. A két mű sikere egy darabig vetekedett egymással, a színművet az ősbemutató hónapjában Pesten nyolcszor, az első két évben harminckilencszer játszották.²¹ A darab 1937 áprilisában került ki a színház repertoárjából, miután 1936-ban bemutatták a regényből készült első hangosfilmet. A színpadi változat innentől kezdve nem tudott lépést tartani az újabb művészeti ágak képviselőinek érdeklődését is felkeltő és a közoktatás által korán felkarolt regénnyel.

A Nemzeti Színház *Az arany ember* előtt Jókai tíz drámáját vitte színre: *A két gyámot*, *A földönfutót*, *A hulla férjét*, a *Dalmát*, a *Manlius Sinistert*, a *Könyves Kálmánt*, a *Dózsa Györgyöt*, a *Szigetvári vértanúkat*, a *Szép Mikhált* és a *Hős Pálffy*t. Nagyobb sikert csak a *Könyves Kálmán* és a *Szigetvári vértanúk* aratott, bár az 1855. december 18-án bemutatott *Könyves Kálmán* csak negyven év alatt jutott el a huszonhárom előadásig, a *Szigetvári vértanúk* hatvanöt előadására pedig 1860. március 29. és 1925. február 23. között került sor.²² A többi darab előadásszáma legfeljebb a tízet tudta elérni,²³ s bár játszották őket vidéken is, a színháztörténeti kánon részévé sohasem váltak. Az adaptációk sorában *Az arany embert* a *Dalma* és a *Szép Mikhál* előzte meg. A *Dalmának* tíz

---

tintával szövegmodosításokat eszközölt, s *Az arany ember*hez hasonlóan e darab sajtó alá rendezésekor is figyelemmel volt a dramaturg, Várad Antal változtatásaira. „Noha a szerző Várad egyetlen nyelvi változtatását sem vette át, egyes rövidítéseket elfogadott. A darab nem kis előnyére, kiesett ily módon a koleralázadás és a vele járó viszontagságok fejtegetése, módosult Zoltán és Corinna nagyjelenete a II. felvonásban, lényegesen nagyobb erkölcsi fölényt biztosítva a pozitív figurának szánt Bárdy számára, mint az eredeti megfogalmazásban volt.” JÓKAI MÓR, *Drámák IV.: 1897–1904*, kiad. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 507.

20 CENNER Mihály, „*Az arany ember* dramatizálásának színháztörténete”, in *Az élő Jókai: Tanulmányok*, szerk. KERÉNYI Ferenc és NAGY Miklós, 126–143 (Budapest: PIM–Népművelési Propaganda Iroda, 1981).

21 HAJDU, összeáll., *A Nemzeti Színház műsorlexikona...*, 143.

22 Uo., 79, 89–90.

23 Uo., 52, 64, 68, 73, 79, 84, 89–90, 121, 124, 130.

előadása volt, utoljára 1858. december 16-án játszották.²⁴ Az 1877. március 9-én bemutatott *Szép Mihkál* nem aratott különösebb sikert, összesen háromszor adták, utoljára 1877. március 18-án.²⁵ E két esetben a kiinduló mű első megjelenése és a színpadi adaptáció bemutatása között csak néhány hónap telt el. A *varchoniták* című novellát a *Pesti Napló* 1852. május 4. és június 7. között közölte,²⁶ a *Szép Mihkál* utolsó része az *Életképek* 1876. december 17-ei számában jelent meg, s még nem adták ki könyv alakban,²⁷ amikor a következő év tavaszán színre vitték.

A drámai életműben *Az arany ember* volt az első olyan adaptált színmű, amely évekkel a prózai változat megjelenése után született.²⁸ Bemutatójáig a regény Magyarországon öt kiadást ért meg: *A Honban* 1872. január 1. és szeptember 22., a *Pester Lloyd*-ban 1872. július 1. és december 1. között közölték,²⁹ könyv alakban 1872 decemberében,³⁰ 1880 júniusában és 1884 áprilisában adták ki.³¹ Noha az első kiadások példányszámára vonatkozó adatokat a Jókai-filológiának nem sikerült feltárnia,³² a regény felvevőpiacának szempontjából az mindenképp megemlítenedő, hogy az író állítása szerint *A Hon*-nak 1871 január elején 5500 előfizetője volt,³³ illetve 1880-ban és 1884-ben a művet olcsó kiadásban adták ki, hogy „a kevésbé tehetős magyar olvasó is jutányosan megszerezhesse” (1872-ben az első kiadás 5 forintba került, 1880-ban és 1884-ben az olcsó kiadást 2 forint 80 krajcárért árusították).³⁴

24 Uo., 70.

25 Uo., 124.

26 JÓKAI Mór, *Drámák I.: 1843–1860*, kiad. SOLT Andor, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 805.

27 JÓKAI Mór, *Szép Mihkál (1877)*, kiad. TÉGLÁS Tivadar, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 316–318.

28 Az 1870-ben megjelent *Fekete gyémántok* színműváltozatát 1886-ban, az 1869-ben kiadott *A kőszívű ember fiaiból* készített adaptációt 1896-ban (igaz, Jókai a színpadra állítását már 1886-ban kezdeményezte), az 1858-ban publikált *A történetek egy ócska kastélyban* című elbeszélésből készített *A bolondok gróffját* 1887-ben mutatták be.

29 JÓKAI Mór, *Az arany ember (1872)*, kiad. OLTVÁNYI Ambrus, 2 köt. Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 1:308–313, 316.

30 [sz. n.], „Irodalom”, *A Hon* 10, 291. sz. (1872).

31 [sz. n.], „Fővárosi hírek”, *Fővárosi Lapok* 21, 78. sz. (1884): 510. Oltványi Ambrus az 1884-es kiadást a következőkre hivatkozva nem vette fel a *Kötetkiadások* sorába: „Szinyei József (Magyar írók élete és munkái. 5. k. Bp. 1897. 588.) tud a regénynek egy 1884-ből való olcsó kiadásáról is, ennek azonban nem találtuk nyomát könyvtárainkban”. JÓKAI, *Az arany ember (1872)*, 1:313.

32 Uo., 344.

33 Jókai Mór Kertbeny Károlynak, [Pest, 1871. január 8.], in JÓKAI Mór, *Levelezése 2.: 1860–1875*, kiad. OLTVÁNYI Ambrus, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 347. Jókai valószínűleg nem túlzott az előfizetők számát illetően, 1869 szeptemberében 4752-en fizettek elő *A Hon*-ra. (A *Pester Lloyd*-ra pedig 8973-an.) Vö. BALOGH János Mátvás, „Napilapok és pénzügyi kapcsolata a dualizmus korában: A Guttenberg Hírlapkiadó Társaság”, *Médiakutató* 8, 2. sz. (2007): 73–92, 76.

34 1880-ban Pfeifer Ferdinándnál, 1884-ben az Athenaeumnál jelent meg a kötet, három-, illetve ötkötetes formában. [sz. n.], „Különfélék”, *A Hon* 18, 149. sz. Reggeli kiadás (1880); „Hirdetés”, *Fővárosi Lapok* 21, 163. sz. (1884): 1060.

Ivánfi Jenő szerint „Öt évi hallgatás után, *Paulay* Ede igazgató sürgetésére Jókai átdolgozza *Arany emberét* a színpadra”.³⁵ Jókai fennmaradt levelezése nem segít az állítás hitelességének megállapításában, mert bár az író az adaptációról már egy évvel a bemutatás előtt, 1883. december 18-án kelt levelében említést tesz,³⁶ arról nem szól, hogy a Nemzeti Színház igazgatója kérte volna fel a feladatra. Nem visznek előrébb a Jókai és Paulay szakmai együttműködését feltáró dokumentumok sem. Noha színházi munkakapcsolatuk 1879-ben, a *Hős Pálffy* színpadra állítása kapcsán kezdődött, az 1878-ban drámai szakigazgatónak kinevezett Paulay színpadi szerzőként csak *Az arany ember* elsöprő sikere után szánt kitüntetett szerepet Jókainak, adathozható, hogy 1887-ben és 1890-ben két színházi ünnepség alkalmával is drámai prólógus írásával bízta meg.³⁷ Annak kiderítésében, hogy Paulaynak az 1880-as években volt-e oka művek után vadászni, a szerzőket sürgetni, a Nemzeti Színház műsor-összeállítási gyakorlatára vonatkozó források segíthetnek.

Amikor 1878 júniusában a Nemzeti Színház tíz évre műsormegosztási szerződést kötött a Népszínházzal, a repertoárjában lévő prózai és prózai zenés darabok egy részét elvesztette, s erőteljesen leszűkült a darabkínálata is.

A Nemzeti átengedte a Népszínháznak a náluk „bármikor adatott eredeti és fordított énekes színdarabokat” (népszínműveket, vígjátékokat, bohózatokat). Összesen harminckét népszínművet adtak át [...] Rögzítették, hogy a Nemzeti csupán a nem zenés népszínművek előadási jogát kívánja megtartani. A Népszínház pedig kötelezte magát arra, hogy nem ad elő tragédiát „klasszikus vagy úgynevezett magasabb fajú drámát”, és vállalja, hogy vendégművészek közreműködésével nem rendez hangversenyeket.³⁸

Nem segítette a helyzetet, hogy a Nemzeti Színház drámabírálo bizottságához folyamatosan érkeztek újonnan írt, eredeti magyar nyelvű művek: 1879. augusztus 10. és 1884. május 28. (ekkor küldte be Jókai *Az arany embert*) között például háromszáznegyvennégyet bíráltak el, de az írókból és színészekből álló vegyes bizottság a Jókai-művel együtt mindössze harmincról gondolta úgy, hogy színre vihető.³⁹ Az 1879–1880-as évadban huszonöt alkalommal tűztek műsorra korábban még nem játszott darabot, de ebből csak

35 IVÁNYI Jenő, „Jókai a Nemzeti Színházban”, in *Jókai album: Képek, adatok, okmányok Jókai Mór életéből*, 123–133 (Budapest: Hornyánszky V. Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, [1910]), 131. Kiemelés az eredetiben.

36 JÓKAI Mór, *Levelezése 3: 1876–1885*, kiad. GYÖRFFY Miklós, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 1992), 218–219.

37 Színházi munkakapcsolatukról lásd: KERÉNYI Ferenc, „Jókai Mór és Paulay Ede: Egy színházi munkakapcsolat történetéből”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 832–839.

38 NAGY Ildikó, „Új színházi vállalkozások: A Népszínház”, in *Magyar színház történet 1873–1920*, szerk. GAJDÓ Tamás, 102–142 (Budapest: Magyar Könyvklub–Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet, 2001), 111. A megállapodást lásd: *A Nemzeti Színház százéves története*, kiad. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, 2 köt. Magyarország újkori történetének forrásai (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1938), 2:497–500.

39 OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Drama-bírálokönyv 1868. évi febr 1-től, 683; OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Drámabíráloi ítéletek 1882–1900, 684.

hét volt magyar mű (egyikük a *Csongor és Tünde*). Az 1880–1881-es évadban a tizenhét bemutatóból hat, 1881–1882-ben huszonkilencből tizenegy,⁴⁰ 1882–1883-ban pedig tizenötből négy volt magyar drámáé.⁴¹ A műsorlexikon tanúsága szerint Paulay nem akarta a darabhiányt a színvonal lejjebb engedésével orvosolni, nem játszattott olyan műveket, amelyeket a választmány elutasított. Elképzelhető, hogy a helyzetben „megrendelésekkel” próbált úrrá lenni, vagyis ahogy Ivánfi írja, neki jutott eszébe a nagysikerű Jókai-regény dramatizálása. Ambiciózus főrendezőként már korábban is arra törekedett, hogy időről időre meglepje a közönséget valami egyedivel (*Csongor és Tünde* – 1879. december 1., *Az ember tragédiája* – 1883. szeptember 21.). Saját kezdeményezésű híres rendezéseinek sorába illeszkedhet *Az arany ember* is, amihez új díszleteket rendelt, sőt *Az ember tragédiájához* hasonlóan a népszerűsítés érdekében a színészekről szerepes fényképeket készíttetett, amelyeket képeslapként is árultak.

A rendezőpéldány

Jókai 1883. december 18-án a következőkről tájékoztatta Ignaz Schnitzert: „Ich habe den Operntext Zigeunerbaron, sowie das Drama Goldmensch fix und fertig – im Kopf [...]. Mit Goldmensch bin ich dann bis Ende März fertig”.⁴² A rendezőpéldány szerint viszont *Az arany ember* dramatizálásával nem készült el 1884 márciusára, a szennycímlapon Paulay Ede kézírásában az olvasható, hogy a darab 1884. május 28-án érkezett a Nemzeti Színházhoz. Ezt követően, május 29. és június 14. között kézzel kézre járt az intézmény drámabíró bizottságának tagjai között. A választmány a három bíráló (Vadnay Károly, Csiky Gergely és Feleki Miklós) egyhangú döntése alapján az 1884. június 19-ei ülésen előadásra ajánlotta *Az arany embert*.⁴³

40 Három ezek közül nem új, hanem felvilágosodás kori dráma volt: Bessenyei Györgytől *A filozófus*, Szentjóbí Szabó Lászlótól a *Mátyás király, vagy a nép szeretete jámbor fejedelmek jutalma*, illetve Gombos Imrétől *Az esküvés*.

41 HAJDU, összeáll., *A Nemzeti Színház műsorlexikona...*, 130–140.

42 JÓKAI, *Levelezése 3.*, 218–219.

43 OSZK SZT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Drámabírói ítéletek 1882–1900, 684. Az 1884–1885-ös évadban 9-es szám alatt iktatták *Az arany embert*. (Az évadok áprilisban kezdődtek.) Vadnay Károly május 29-én kapta meg és június 7-én adta vissza. Csiky Gergely június 7-én vitte el és 10-én vitte vissza. Feleki Miklós 10-én vette kézhez és 14-én adta vissza. Szigeti József június 14-én kapta meg. Kerényi Ferenc azt írja, hogy „a négy drámabíró (Vadnay Károly, Csiky Gergely, Feleki Miklós és Szigeti József) két hét alatt végzett munkájával”. Vö. KERÉNYI, „Jókai Mór és Paulay...”, 835. A bizottság jegyzőkönyvéből viszont úgy tűnik, Szigeti végül nem vett részt az elbírálásban, az ő neve mellett ugyanis más esetekkel ellentétben nem szerepel, hogy támogatta-e a színrevitelt, illetve, hogy mikor adta vissza a szöveget. Miután Vadnay, Csiky és Feleki igennel szavazott, feltételezhető, hogy a negyedik bírálóra már nem volt szükség. A jegyzőkönyv szerint négy bírálót csak akkor vontak be a munkába, ha az előző három nem egyhangúan döntött. Cenner Mihály úgy véli, hogy „[a] drámabíró bizottság tagjai részint az illusztris szerzőre való tekintettel siettek bírálatak benyújtásával, részint Paulay is sürgethette őket, hogy még a szezonzárás előtt dönthessenek a darab előadásáról”. Vö. CENNER, „*Az arany ember* dramatizálásának...”, 131. A drámabíró bizottság jegyzőkönyvei szerint a darab bő két hét alatti elbírálása nem számított egyedinek, Méray Horváth Károlynak az *Egy asszony története* című négy felvonásos

A darabnak nem ismert a szerzői kézírata, csak az a színházi használatra készült, idegen kézzel írt másolat áll rendelkezésünkre, amelyet Paulay Ede rendezőpéldányként használt.⁴⁴ A 204 fólióból álló forrás a színpadon elhangzó szövegen kívül tartalmazza a színészek színpadi elhelyezkedésére, a színpadkép berendezésére vonatkozó instrukciókat és a szükséges kellékek lajstromát. Paulay a szennycímlapon a színházi munkafolyamat kezdetekor rögzíthette, mikor érkezett a mű, és a bírálók mikor kapták kézhez. A szöveget a fóliók rektójára írták, a verzó oldalakon található a rendező rajzai, megjegyzései. A kéziratlapokat talán a próbafolyamat során kötötték be és látták el azzal a keményfedelű, sötétbarna alapon bordó márványmintás borítóval, amely a későbbi közgyűjteményi fedőlap alatt ma is látható. Az eredeti borítóra ragasztott vignettára Paulay írta rá, hogy „Az aranyember. Dráma 5 felvonásban előjátékkal. Írta Jókai Mór.”

Az *arany ember* kiadástörténetének szempontjából a kéziratot kettős jelentőséggel bír: 1) számot ad Jókainak azokról a saját kezű kiegészítéseiről, amelyeket a darab színpadra alkalmazása során írt; 2) Jókai ezt, a Paulay kézírását is magán viselő szövegváltozatot tekintette az adaptáció bemutatásával egyidejűleg megjelentetett első kiadás alapjának.⁴⁵

Cenner Mihály úgy véli: Jókai egy befejezetlen szerzői kézirat alapján tollba mondta valakinek a dráma szövegét, felhívva a figyelmét arra, hogy a még meg nem írt részek helyét hagyja üresen. Az író a diktálás végeztével korrektúrázta a szöveget, illetve megírta a hiányzó jeleneteket. Végül ezt, a kétféle kéz írását magán viselő, javításokkal terhelt kéziratot nyújtotta be a Nemzeti Színházhoz.

Az OSZK Színháztörténeti Osztályának gyűjteményében ugyanis *megvan Az arany ember színpadi változatának a Nemzeti Színházhoz benyújtott kézírata*, amely a Nemzeti Színház könyvtárából került jelenlegi helyére. A színdarab idegen kéz írása, de benne Jókainak nemcsak bejegyzései és megjegyzései, utasításai és kiigazításai olvashatók, hanem egy teljes jelenet Jókai jellegzetes betűivel és lilatintás, sajátkezű írásával. Nézetünk szerint Jókai diktálta a színdarabot a leírónak, ezért is van benne Jókai kézírásával egy teljes jelenet, nem valamelyik – már lediktált – jelenet helyett, hanem a leíró által üresen hagyott (vagy aznapra befejezett) írása után. Jókai egy jelenet terjedelméig folytatta a leírást, majd ismét diktálta a művet. A diktálás mellett szólnak a szövegben található javítások, amelyek a diktálás során történt elhallásból származhattak. Az alábbiakban bemutatunk néhány ilyen diktálási elhallásból származó elírást, a megfelelő javításokkal együtt. A hivatkozott lapszámok a kézírás lapszámaira vonatkoznak: A 7. lapon: (3) jele-

---

drámáját is elolvasták 1884. március 23. és április 7. között. De általában a bírálati idő más esetekben sem tartott tovább három hétnél, így egy május 28-án benyújtott darab esetében még nemigen kellett attól tartani, hogy a július 1-től esedékes nyári szünetig nem születik róla ítélet.

44 OSZK SzT. N. Sz. A 120. Köszönöm Rajnai Editnek a feltételezett keletkezéstörténettel kapcsolatos szakmai konzultációt.

45 Az *arany ember* drámaváltozatának első kiadása a Révai Testvérek gondozásában 1885-ös évszámmal jelent meg, de az egykorú sajtó már 1884 novemberében megvásárolható könyvként hirdeti. Vö. „Ujjonnan megjelent könyvek”, *Corvina* 7, 33. sz. (1884): 130.

net. „Noémi (Tizenöt éves ...)” – Noémi áthúzva, föléje írva „Timea”. A 10. lapon: „Timár (meglátja a macskát)” – Timár áthúzva, föléje írva „Timea”. Ugyanott: „odatelepedig” – a g áthúzva, föléje írva k, „a macska másik végére” a macska szó áthúzva, föléje írva: „padka”. A 12. lapon: Tódor (énekel) „Jer vidám csónakos, jer Fidelim” – a név áthúzva, föléje írva „Fridolin”. Ugyanott: „...az apánk testi-lelki...”, kijavítva: „apáink”, ugyanott: „terítés” – „teríték”, a 20. lapon: „alakája magát” – „alakítja magát”, „lengyel grófnál is” – „lengyel grófnak is”, 29. lapon: „Palaczig” – „Galaczig”.⁴⁶

Meglátásom szerint a fennmaradt kéziratos példány keletkezéstörténete másként rekonstruálható. Jókainak a Nemzeti Színház drámabíró bizottságához egy letisztázott szövegváltozatot kellett benyújtania.⁴⁷ Ez feltehetően a szerzői kézirat volt, amelyről az intézmény valamely írnoka másolatot készített a színház számára. Ennek a kéziratos példánynak a keletkezési idejét nem ismerjük, de mivel a darabok a repertoár részévé csak a drámabíró bizottság jóváhagyását követően váltak, feltételezhető, hogy június 19. után született.⁴⁸ Az író ezt, a színházi írnok kézírásában fennmaradt másolatot korrektúrázhatta, s mivel betoldásainak többsége dramaturgiai jellegű, feltételezhető, hogy utólagos módosításai a darab színpadra állítása során keletkeztek.⁴⁹

Jókait a *Szabályrendelet a Nemzeti Színház igazgatása tárgyában* című, 1875-től hatályos belső színházi törvénykönyv hatalmazta fel arra, hogy a drámabíró bizottság által jóváhagyott szövegen módosításokat hajtson végre. A színház üzemmenetét irányító vezetők feladat- és hatáskörét leíró statútum a drámai szakigazgató és a dramaturg munkájáról szólva rögzíti, hogy az élő szerzők a területért felelős színházi szakemberekkel együttműködve javaslatot tehetnek a szereposztásra, illetve részt vehetnek a már leadott dráma szövegének végleges színpadi változattá alakításában:

46 CENNER, „Az arany ember dramatizálásának...”, 128. A felsorolt példák egyike sem támasztja alá, hogy Jókai bárkinek is diktálta volna a szöveget. Timea helyett ő maga írhattott Noémit és Timárt, tudjuk, hogy egyszerre több művön is dolgozott, elírta a neveket. A másoló csak követte, amit a szerzői kéziratban látott. A többi példa pedig arra mutat, hogy a másoló időnként rosszul olvasta ki a Jókai által írt szavakat. A *Fidelimet* pedig nem is lila tintával javították *Fridolinra*, hanem grafitceruzával, vagyis azt Paulay módosította. (A *Fidelim* névalak sem volt hibás, a dalt ekképp is énekelték a reformkorban. Szerk. megj.)

47 A drámabíró bizottság már 1846-ban rendelkezett arról, hogy csak tisztázottakat vesznek át a szerzőktől. „Az írók felszólítanak hogy beadott darabjaik érthetően, tisztán és helyes ortographiával írva, e mellett bekötve és lapozva legyenek. A jegyző oda van utasítva hogy az olvashatatlanul írt színműveket el ne fogadja.” OSZK SZT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Drámabírói ítéletek, 682, 33. fol. verzó.

48 A színházi példány a rajta lévő pecsétek szerint a Nemzeti Színház könyvtárából először a Nemzeti Színházi Múzeumba, majd az Országos Széchényi Könyvtárba került.

49 Erre a gyakorlatra már a magyar nyelvű intézményes színjátszás korai időszakából is hozhatunk példát. Nagy Imre mutatott rá, hogy Katona József az *István* című drámájának idegen kezű színházi példányába a színpadra alkalmazás, a próbafolyamat során írt bele, „betoldásai, változtatásai jeles dramaturgra utalnak”. KATONA, *Vitézi játékok...*, 334. Köszönöm Zentai Máriának, hogy erre az összefüggésre felhívta a figyelmemet.

A drámai műsorozatot és szereposztást, ezen szabályrendelet értelmében, az illetők meghallgatása mellett ő [drámai szakigazgató] határozza meg. Az új eredeti művek szereposztására nézve azonban a szerzők véleménye is lehetőleg figyelembe fog vétetni, s az ekkép megállapított szereposztásban ok nélkül változtatás nem tétetik; de velük ezen változtatás is közöltetni fog.⁵⁰

[A dramaturg] az eredeti íróknak, kiknek nincs elég színpadi tapasztalatuk, műveik czélszerű átdolgozásában tanácscsal szolgál. [...] A darabokat színre alkalmazza s nem csak az új, de az újonnan színre hozandó régiebb darabok nyelvezetét is kijavítja s a szavakat igényeihez idomítja, az eredeti daraboknál a szerző beleegyezésével.⁵¹

Jókai a rendezőpéldányban a szereposztásra vonatkozó esetleges javaslatait nem tüntette fel, a színészneveket Paulay írta be grafitceruzával.⁵² A végleges színpadi szöveg kialakítása kapcsán viszont élt a törvénykönyv által biztosított jogával, a lila tintás bejegyzések az ő kezétől származnak. (Ez a rendezőpéldány és a szöveg első kiadásának összeolvasásából egyértelműen kiderül.) Úgy tűnik, az előjáték általunk ismert ötödik és hatodik jelenetét (Timár kismonológja, illetve Timár és Teréza azon párbeszédének kezdete, amelyben a nő elmeséli, hogy kicsoda Krisztyán Tódor) a másolással egyidejűleg vagy annak befejezése után írta meg. Az új részeknek a színházi írnok a 19. fólió rektóján és a 20. fólió verzóján kihagyott fél-fél oldalt, ám mivel Jókai számára ennyi hely nem volt elegendő, végül a 19. fólió rektójára és verzójára írt.⁵³ (A 20. fólió verzójának első fél oldala üresen maradt.) A folyamatos oldalszámozásból arra következtettek, hogy az író előre jelezte a másolónak, hogy hagyjon üresen egy oldalnyi helyet, mert változtatni kíván a drámabíráló bizottság által olvasott szövegen. Paulay jóváhagyta az utólagos beírást, csak egy lemaradt kérdőjelet pótolta ceruzával.

Jókai további módosításainak egy része dramaturgiai célokat szolgált, más része a színházi másoló elírásaira vonatkozik (alkován → alkoven, úri → író, kitalálja → kitalálja). A negyedik felvonás első jelenetében, amikor Timár megérkezik a Balatonra, a szerzői utasítás szerint „[b]ekecsét, kabátját leveti s egy otthoni dolmányt ölt fel, óráját, gyűrűit lerakja egy asztalra”. A kellékekre Jókai csak a darab színpadra alkalmazása során gondolt, az „óráját, gyűrűit lerakja egy asztalra” részt később írta be.⁵⁴ Ezzel a betoldással áll összefüggésben a következő, Krisztyán Tódorra vonatkozó szerzői utasítás utólagos kiegészítése is: „Leveti a rongyos kabátját s felveszi a Timár levett öltönyeit, az óráját is zsebébe dugja, s a gyűrűit felhúzza az ujjaira”.⁵⁵ A tárgyak és ruhák Timár tehetőségét hangsúlyozzák, Jókai az utasítással biztosítja, hogy ne sikkadjon el

50 Szabályrendelet a Nemzeti Színház igazgatása tárgyában (Budapest: Rudnyánszky A., 1875), 4. cikk.

51 Uo., 3. 6. cikk.

52 OSZK SzT. N. Sz. A 120, 1. fol. rektó.

53 A 19. fólió előtt két papírcsonk arra mutat, hogy két fóliót kivágtak a bekötött színházi másolatból. A folyamatos oldalszámozás miatt ezek üres oldalak lehettek.

54 Uo., 162. fol. rektó.

55 Uo., 165. fol. rektó. Kiemelés tőlem: Sz. L.

ez a mozzanat. Amikor Timár a Balatonon elköszön Galambostól, és kiáll az erkélyre, a következőket mondja:

Jóéjszakát öreg. Ki lehet az a rejtélyes alak? A ki engem üldöz? Ki lehet nekem ellenségem a világon? Egy tengerész? Idegen?⁵⁶

A két utolsó kérdést Jókai utólagosan írta be, ami azt jelzi, hogy Timár gyanútlan az üldöző kilétét illetően, nagyobb lesz megdöbbenése, amikor kiderül, ki az.

Paulaytól származnak a fekete tintás, a grafit- és kék ceruzás beírások, javítások, jelek és rajzok. Néhány helyen piros ceruzás kihúzások is láthatók, ám mivel a rendező ezzel a ceruzával szavakat nem írt, nem lehet eldönteni, hogy az újabb rövidítések is tőle származnak-e. Ő is javított a másoló kezétől származó elírásokat (méhek méhe → méhek méze, gazdaságom → gazdagságom, Le csak → Sietek),⁵⁷ illetve egyértelműbbé tett néhány szerzői utasítást. Jókai elgondolása szerint például az Atháliát játszó színésznőnek a két szoba közti rejtekbe megbújva a következőt kell tennie: „Elfújja a gyertyát, belép a rejtekbe.” Paulay kihúzta az elfújja a gyertyát részt, és azt írta oda, hogy „SÖTÉT”.⁵⁸ Az ötödik felvonás ötödik jelenetének elején pedig így írja át a szerzői utasítást: „letérdel az imazsámolyra és imádkozik” → „kezeibe veszi az ima könyvet letérdel az ágy elé és imádkozik”.⁵⁹

De *Az arany ember* ősbemutatójának és első kiadásának szempontjából fontosabb, hogy két markáns változtatást hajtott végre. Egy színváltozás kiiktatása érdekében újraírta a szöveget a második felvonás hatodik jelenetének végétől a nyolcadik jelenet elejéig. Krisztyán Tódor nem a nyílt színen lőtt rá Timárra, hanem a színpalak mögött, a nézők a történekről a sziklaoromra fellépett Terézától és Noémitől értesültek.⁶⁰ Továbbá kibővítette az ötödik felvonást, a Jókai által írt első jelenetet másodikká tette, s saját dramaturgiai elképzeléseire hagyatkozva megírta az első jelenetet,⁶¹ amelyben Timár török kalmárnak öltözve megjelenik, hogy megtudja Athália szándékait. Majd amikor a főhős a záró jelenetben a Jókai által írtaknak megfelelően színre lép, szintén ezt, a Paulay által kitalált öltözetet viseli.⁶² A második felvonást illetően Jókai a nyomtatott változatban visszaállította saját verzióját, a másik Paulay-módosítást viszont teljes egészében átvette. A rendezőpéldány és az első kiadás összeolvasásából kiderül, hogy helyenként a rendező kisebb változtatásaira is figyelemmel volt, átörökítette őket.

56 Uo., 163. fol. rektó.

57 Uo., 24, 28, 73. fol. rektó.

58 Uo., 198. fol. rektó.

59 Uo., 198. fol. rektó.

60 Uo., 129. fol. verzó.

61 Azon a két fólión, amely a Paulay által kitalált első jelenetet tartalmazza, nincs számozás, vagyis feltehető, hogy azt a rendező csak azután írta, hogy a másoló végzett a munkájával. A 187. fólió rektóján van a negyedik felvonás utolsó jelenetének vége, a 188. fólió rektóján pedig az ötödik felvonás Jókai által első jelenetnek szánt szövege.

62 Uo., 188-189. fol. rektó.

szöveghely	Jókai (rendezőpéldány)	Paulay (rendezőpéldány)	első kiadás
előjáték I. jelenet	Noémi (tizennégy éves, sárgás fehér vékony gyapjú öltözetben, nyakán csipkebogyókból készült füzér, sárgaszőke haja repkény indával felkötve, lábain szandálok, felmegy a sziklahomlokra.)	Noémi (tizennégy éves, sárgás fehér vékony gyapjú öltözetben, nyakán csipkebogyókból készült füzér, sárgaszőke haja repkény indával felkötve, lábain szandálok, felmegy a sziklahomlokra. jhátra néz ki)	NOÉMI. (tizennégy éves, sárgás fehér vékony gyapjú öltözetben, nyakán csipkebogyókból készült füzér, sárgaszőke haja repkény indával felkötve, lábain szandálok, felmegy a sziklahomlokra, jobbhátra néz ki.)
előjáték I. jelenet	Teréza. Jól van no. Csak ne sírj. Semmi vért sem ontok. Füstölt hust fogok nekik adni: te készítsd el hozzá a túros laskát. (Viszszatér a tűzhelyhez, bográcsot tesz fel, hagymát aprít bele.)	Teréza. Jól van no. Csak ne sírj. Semmi vért sem ontok. Úgy is fő a füstölt hus, majd azt adok nekik! (Viszszatér a tűzhelyhez.)	TERÉZA. Jól van no. Csak ne sírj. Semmi vért nem ontok. Úgyis fő a füstölt hús, majd azt adok nekik! (Visszatér a tűzhelyhez.)
előjáték I. jelenet	Nem tesz semmit, majd föl-szedem én.	Nem tesz semmit, majd föl-szedem én. (elveszi T.tól a kosarat, szedi bele a gyümölcsöt)	Nem tesz semmit, majd föl-szedem én. (Elveszi Terézától a kosarat, szedi bele a gyümölcsöt.)
II. felvonás IV. jelenet	Erre itt a hivatalos okmány az átengedésről.	Ime itt a hivatalos okmány az átengedésről.	Ime itt a hivatalos okmány az átengedésről.
III. felvonás III. jelenet	Erre azt felelte; hogy azok nagyon kényes természetűek.	Erre azt felelte, hogy a dolog nagyon kényes természetű.	Erre azt felelte, hogy a dolog nagyon kényes természetű.

Az átdolgozás és színpadra állítás folyamata

Jókai a dramatizálás során más nagyregényeivel ellentétben nem a szokásosnak mondható gyakorlatot követte: nem emelt ki egyetlen cselekményszálat, s nem csökkentette a szereplők számát sem.⁶³ A szereplőket egyedül a Szent Borbála fedélzetén nem látjuk, a regény összes főbb helyszínén megfordulnak: az előjáték a Senki szigetén, az első fel-

63 A *kőszívű ember fiai* és a *Fekete gyémántok* esetében egészen másfajta technikával élt. A *kőszívű ember fiai* című regényének színpadi adaptációjában, amelynek a *Keresd a szíved* címet adta, a három testvér közül kizárólag a katona, majd honvéd Richárd életútját követi az 1848-1849-es forradalom idején. A sokszereplős *Fekete gyémántok* esetében nem szűkítette ugyan a történetet egyetlen cselekményszárra, de a regénnyel ellentétben a fő hangsúlyt a börze világa, az üzleti élet helyett inkább a szerelmi szálra helyezte. A szereplők számát erőteljesen lecsökkentette, ráadásul a színműbeli szereplők közül nem mindenki szerepel a regényben. Van olyan sajátos eset például, hogy egy regénybeli szereplő kimarad a színműből, de szerepét és funkcióját egy másik szereplő veszi át. A történetvezetést illetően a legfőbb különbség az, hogy a kastélyban és a Pesten játszódó részek a színpadon nem jelennek meg. Erről lásd a témavezetésem alatt született szakdolgozatot: BALOG Anna, *Egy regényből született dráma: Jókai Mór: A fekete gyémántok* (Szeged: SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszék, 2020), 4-12.

vonás „Magyarhon egy kereskedelmi városá”-ban, a második a városban és a Senki szigetén, a harmadik a városban, a negyedik a Balatonon, az ötödik pedig újra a városban játszódik. Ennek ellenére mégsem mondhatjuk, hogy a színmű pusztán a regény rövidített változata lenne, ugyanis több jelentős eltérés is van közöttük. Ezek a cselekmény fővonalát ugyan nem érintik, de révükön a történet súlypontjai áthelyeződnek. A darab értelmezésének szempontjából igen markáns változtatás az, hogy a kincseket Ali Csorbadzi maga adja oda Timárnak, ami jórészt felmenti a főhöst azon vád alól, hogy Timea örökségét titokban a maga hasznára fordítja:

Azután a leányomat felviszed hajódon Komáromig, ott átadod a hajósuradnak, Brazovicsnak: és vele együtt ezt az erszény pénzt. Ebben van kétezer arany. Ez csak a kisebb része a vagyonomnak. A nagyobb itt van ennek a dulcsászás doboznak a fenekén. A gyémántjaim, drágaköveim. Ez megér félmilliót. Ezt nem adod oda Brazovicsnak; hanem ott tartod magadnál. Nem bizom egészen az én atyámfiában. A gyémántokat okosan és óvatosan igyekezzél értékesíteni. Ez nem olyan könnyű, mint buzát eladni. *Itt van ez az írás, a miben felhatalmazlak, hogy a rád bizott kincsemmel azt tedd, a mit legjobbnak látsz.* Ha Timea egyszer férjhez megy: akkor add neki magának át azt a kincset. Nem bánnam, ha magadat is oda adnád neki ezzel együtt; mert becsületes fiu vagy: az is ritka gyémánt. Ez a jövő titka. Neked nem ajándékozok semmit. Te a magad jó szívéből cselekszel, s azért megjutalmaz téged a te Istened.⁶⁴

Timár és Noémi kapcsolatát a színműben még erősebbnek mutatja egy, a regényben nem szereplő jelenet. Miután Krisztyán Tódor a balatoni házban megfenyegeti Timárt, hogy mindenki előtt felfedi kettős életét, megjelenik Noémi, és Timárral együtt mennek el a Senki szigetére. Ezzel Jókai kiiktatott egy újabb helyszínváltást, de még fontosabb, hogy Noémi aktívabb és meghatározóbb szereplővé vált. Míg a regényben maga Timár dönt úgy, hogy a Senki szigetén szeretne élni, ő tér vissza Noémihez és Dódihoz (a nő előtt csak később fedi fel titkát), addig a színműváltozatban Noémi dönt kettejük sorsáról, a férfi kettős életének ismeretében egyezik bele abba, hogy visszavonultan éljenek. Ezekkel a változtatásokkal Jókai árnyalta, csökkentette Timár tetteinek és jellemének erkölcsi feltételeit, a főhős feloldozást nyerve tért vissza az idillt, paradicsomi állapotokat megtestesítő szigetre.

Dramaturgiaiilag a legjelentősebb változtatás a színmű zárlatát érintette. Timár a regényben nem tudja, hogy Timeát leszúrták, s bár a Dódinak diktált levele figyelmezteti a nőt a rejtekajtó létezéséről, az már csak később kerül a kezébe. Ráadásul miután Athália elmondja, hogy az ajtóról rajta kívül csak Timár tudott, Timeát egész életében kétségek gyötrik afelől, hogy első férje talán mégsem halt meg. Jókai a színművet viszont másképp fejezte be. Timár visszatér a szigetről, megfékezi Atháliát, Timeának semmi bántódása nem esik. Paulay tovább alakította a zárást, megerősítve a boldog végkifejletet. Jókai elgondolása szerint az ötödik felvonás úgy kezdődött volna, hogy

64 JÓKAI MÓR, *Az arany ember: Dráma öt felvonásban előjátékkal* (Budapest: Révai Testvérek Kiadása, 1885), 37–38. Kiemelés tőlem: Sz. L.

Timea és Kadisa Timár haláláról, illetve Athália közelgő házasságáról beszélgetnek. Paulay viszont ez elé egy új jelenetet írt, Timárt török kalmárnak öltöztetve színre léptette a Brazovics-házban. Timár csak Atháliával találkozott, azért, hogy elmondja neki, Belgrádban néhai apja egyik rokona haldoklik, őt tette meg örökösévé, tartson vele, legyen a ház úrnője. Athália visszautasítja az álruhás Timár ajánlatát, elmondja, hogy hamarosan férjhez megy Fabula Jánoshoz. Ezt követően Jókai elgondolásának megfelelően halad tovább a történet, Paulay már csak annyi változtatást tesz, hogy Timár a záró jelenetben nem önnön valójában, hanem az általa írt első jelenetnek megfelelően álruhában, török öltözetben jelenik meg.⁶⁵

TIMÁR

(sietve jön fel a lépcsőn; a nyitva talált rejtékbe belép.)

ATHÁLIA

Válassz! A méreg és a tör között. Ne félj: az meg van élesztve: nem fáj.

TIMEA

(kétségbeesetten felugrik, az ablakhoz fut, azt kitöri.)

Segítség! Barátom! Megölnek!

ATHÁLIA

Ah, hát a tört választod? *(Utána rohan.)*

TIMÁR

(belép a rejtékből, megkapja Athália kezét, kicsavarja belőle a tört.)

ATHÁLIA

(rámereszti szemeit.)

Ah! Timár! A rém!

TIMÁR

(odahurczolja az asztalhoz s a méregpohárra mutat.)

ATHÁLIA

Ah! Hideg kísértet! Ne hurczolj! Megyek magamtól!

(Künn lárma hangzik, az ablakot bezúzzák.)

ATHÁLIA

(megissza a mérget.)

TIMÁR

(eltűnik a rejteken át, behúzza maga után a Szent György képet elfut a lépcsőn keresztül.)

VII. JELENET.

ATHÁLIA. TIMEA. KADISA.

KADISA

(az ablakon át beugrik, a karjába omló Timeát aléltan hozza előre.)

Mi az? Kit ölnek?

65 A rendezőpéldány külön ugyan nem jelzi, hogy Timár az első jelenetnek megfelelő öltözetben van, de a jelmezjegyzék alapján egyértelmű, hogy Nagy Imre többször már nem öltözött át.

ATHÁLIA

(a földön vonaglik.)

Engem: őrnagy úr. – Én vagyok a megölt. Nászajándokul adom – ti nektek – halálomat.

Ne szorítsd a kezemet kísértet! – Megyek magamtól – hová hívogatsz. (Meghal.)⁶⁶

Noha a kimondott szavak és utasítások nem egyértelműsítik azt, hogy Timea látta-e, felismerte-e álruhás megmentőjét, ráeszmélt-e arra, hogy Timár nem halt meg, a jelenet több helyt is arra mutat, hogy nem. Timár álruhában van, elmaszkírozva, nem szólal meg, Atháliával nonverbális módon kommunikál. Timea az ablakhoz futva a szobának háttal áll, kifelé kiabál segítségért, majd Kadisa karjába ájul. Az értelmezés eldöntése a rendezőre és a színészi játékra marad, és ugyanúgy komoly jelentőséggel bír Timea alakját és sorsát illetően, mint a darab elején Ali Csorbadzsi szavai Timár esetében. Ha úgy játszották a jelenetet, hogy az asszony nem látja meg, nem ismeri meg Timárt, a néző többszörös happy ending-élménnyel távozott: nemcsak Timár él majd boldogan, hanem Timeát se fogja gyötörni egy életen át a kétség, hogy első férje talán életben van.

A darab cselekményvezetését illetően a korabeli kritika szavá tette, hogy „Jókai regényét ismeri a magyar közönség. Ez előny azokra nézve, kik a drámát látni akarják, de hátráltatta a költőt alkotásában. Mert a drámát arra az alapra építette fel, hogy a ki a színházba jön, már ismeri meséjét a regény révén. Sőt mi több: nem is érti meg egészen a drámát, ki a regényt nem ismeri”⁶⁷ A színműben valóban többször is elhangzanak olyan mondatok, amelyeket csak az tud a cselekményhez kötni, aki olvasta a regényt. A Szent Borbálán történekről Ali Csorbadzsi és Timár szavaiból értesülünk, s Timár ugyan mesél arról, hogy a hajóút alatt egyszer kockára tette az életét,⁶⁸ Timea mégis két különböző jelenetben is azt mondja, hogy „Háromszor ment érettem a halálba”.⁶⁹ Brazovics pedig az első felvonás hetedik jelenetében így válaszol a fizetését kérő Fabulának: „Abból pedig nem eszel! Benn fogtam, a miért a hajómat tőkére kormányoztad s elsülyesztetted”⁷⁰ A Szent Borbála elsüllyedéséről viszont korábban egyik szereplő sem beszél.

Jókai feltételezhetően *Az arany ember* tizenkét év alatt elért sikerére alapozva gondolta, hogy a színpadon elhangozhat olyasmi is, ami csak a regényváltozatot ismerve válik világossá. Ezzel egy sajátos befogadói viselkedésre számított, hiszen a közönségnek mozgósítania kellett a regényre vonatkozó emlékeit, mivel némely cselekményszál meglehetősen elnagyolt, s egyes kijelentéseket nehéz vagy nem is lehet előzményhez kötni. De a nézők már a cím alapján is arra készülhettek, hogy Timár Mihály ismerős történetét fogják látni.⁷¹ A szöveggel dramaturgként és rendezőként is foglalkozó Paulay nem húzta ki azokat a részeket, amelyek csak előzetes tudás birtokában érthe-

66 Uo., 260–262.

67 COLUMBUS [TÁBORI Róbert], „Az arany ember”, *Pesti Hírlap*, 1884. december 4., 2.

68 JÓKAI, *Az arany ember*, 9.

69 Uo., 88, 114. Kiemelés tőlem: Sz. L.

70 Uo., 91.

71 Jókai címadási gyakorlata az életmű tekintetében nem számít egyedinek, a tizenegy adaptációból hatnak a címe is megegyezik a pretextséval.

tők, ami valószínűsítheti, hogy tisztában volt azzal, hogy Jókai tudatosan játszott rá a regény ismertségére.⁷²

Jókai többi (nagy)regényének adaptációjával ellentétben *Az arany ember* esetében megőrizte az összes fontosabb szereplőt, szerepe, funkciója és külső megjelenése mindenkinél változatlan maradt. A szereplőtárat illetően csak annyi változtatást tett, hogy Kacsuka Imrét átnevezte Kadisának. Más példákból egyértelműen kiderül, hogy a névváltoztatás Jókai adaptációs technikái közé tartozott, s általában nem egyetlen szereplőre koncentrált. *A kőszívű ember fiaiból* átírt *Keresd a szivedben* a családot, Richárdot és anyját, nem Baradlaynak, hanem Baranghynak hívják, Palvicznak a keresztnéve nem Ottó, hanem Hugó, Mausmann pedig Adolf és nem Hugó. *A Fekete gyémántok* színműváltoztatásban Jánoskát átkeresztelte Kuntyorkának, Theudelinda grófnőből Anna grófnét, Sámuel apátból Calamidest csinált. A névváltoztatások háttérben nem feltétlenül lehet mintázat, rögzült adaptációs gyakorlatot felfedezni. Egyes esetekben az átnevezés indokolható azzal, hogy a dramatizálás során megváltozik a szereplő funkciója, sorsa, kiléte. *A Keresd a szivedben* Palvicz, akivel Baranghy Richárd az isaszegi csatában kerül szembe, nem hal bele súlyos sérülésébe, s a darab végén összeházasodik Plankenhorst Alice-szal. *A Fekete gyémántok* Theudelinda grófnőjének a színműben nemcsak a neve változik Annára, de a birtokeladás motivációja is más lesz.⁷³ A névcse-re azonban nem mindig párosul további változtatásokkal,⁷⁴ ez a helyzet *Az arany emberben* is, ahol Kadisa a regénybeli Kacsuka szerepét játssza el a színpadon.

A színház *Az arany ember* kiállítására, vizuális megjelenítésére vonatkozóan szorosán tartotta magát Jókai szerzői utasításaihoz. Paulay a siker érdekében még a mellékszerepeket is vezető színészekre osztotta: Timár Mihályt Nagy Imre, Noémit Márkus Emília, Terézát Jászai Mari és György Jánosné (Farkas) Nagy Lujza, Timeát Fáy Szeréna,⁷⁵ Kadisát Körösmezey Gusztáv, Brazovicsnét Szathmáry Dánielné Farkas Lujza, Krisztyán Tódort Náday Ferenc, Ali Csorbadzsit Egressy Ákos, Fabula Jánost Ujházi Ede, Brazovicsot Szigeti Imre, a pesti csempészt pedig Latabár Kálmán játszotta. Az őket ábrázoló jelmezes fényképek Goszleth István műtermében készültek, mert a nehezen bevilágítható színpad és a hosszú expozíciós idő miatt a színházi jelenetfotó készítése a század utolsó harmadában még ritkaságnak számított.⁷⁶ Magyarországon az 1880-as

72 Amikor Jókai egy évvel később, 1885-ben a *Fekete gyémántok* átdolgozásával jelentkezett, Paulay a rendezőpéldány szerint szintén nem törekedett arra, hogy a homályban hagyott jeleneteket kiiktassa. Vö. OSZK SzT. F 108.

73 Vö. BALOG, *Egy regényből született dráma...*, 12-19.

74 Ez a gyakorlat megfigyelhető *A gazdag szegények* színműváltoztatában is, ahol Paczal Jánosból Paraj János, Tarafás Baziliusból pedig Tarafás Spiridon lett. Vö. a témavezetésem alatt született szakdolgozatot: HORVÁTH Otília, „*Igy készült a vig színmű, melylyel tegnap a nyári színházat megnyitották*”: Jókai Mór *A gazdag szegények című regénye dramatizálásának vizsgálata* (Szeged: SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszék, 2020), 11.

75 *Az arany ember* első filmváltozatában, a Korda Sándor rendezte némafilmben a színész nő szintén játszott, de már nem Timeát, hanem Terézát alakította.

76 Kincses Károly úgy tudja, az első színpadi fotót 1872-ben Manchesterben csinálták az *V. Henrik* egyik csatajelenetéről. KINCSES Károly, *A színház, a fénykép: A 200 éves magyar színjátszás és a 151 éves magyar*

években még az volt a bevett gyakorlat, hogy a színészek a műterembe vitték magukkal a jelmezeket, sőt időnként egyes festett díszletelemeket és háttérfüggönyöket is.⁷⁷

A Timár Mihályt játszó színésznek a jelmezjegyzék szerint hatszor kellett átöltöznie. A cselekményből kikövetkeztethető, hogy Nagy Imre az egyes felvonásokban a jegyzék melyik tételét viselve lépett színre. Első megjelenésekor a szerző leírta öltözetét tetőtől talpig:⁷⁸

Jókai	jelmezjegyzék
30 éves, bajuszszal, oldalszakáll nélkül, hosszú haja hátrasímitva egy nagy görbe fésűvel, ezuttal takarva fekete báránybórsüveggel; rövid mentében három sor ólomgombbal, magyar nadrágban, hosszuszár csizmával; vállán duplapuska, arra akasztva posztószél tarisznya és kulacs	Sötét kék rövid Dolmány Szarúfára, 3 sor gombbal, dto Mellény Szarú Fára dto Nadrág Vitéz kötéssel, Fekete csizma, Fekete Felber Kucsma, Posztószél tarisznya és amerikai bőr kis tarisznya

A Senki szigete után Timár legközelebb az első felvonás tizenkettedik jelenetében a Brazovics-ház tulajdonosaként jelenik meg. Jókai külső megjelenéséről csak annyit írt, hogy kalap van a kezében.⁷⁹ A jelmezek értelemképző funkciójára gondolva a meggazdagodott és nemességhez jutott főhős viselete ekkor a jelmezjegyzék második tétele lehetett: zöld atilla, fekete selyem fél nyakkendő, kalpag vörös kilógóval.⁸⁰ Harmadszori megjelenésekor, a második felvonás elején, a szerzői utasítás szerint „uti öltözetben, uti táskával az oldalán” lépett be.⁸¹ A rendező a színészre kék bekecs galléros kabátot, fekete bundát, szürke prém kalpagot és amerikai bőrtarisznát adott. Komáromból Timár a Senki szigetére ment, ott ugyanazt a hajóbiztosi öltözetet viselte, amit a színmű elején – a Noéminek mutatott személyiség és a sziget-lét jelzéseként. Innen a Balatonhoz utazott, a dráma szövege szerint bekecsben és kabátban érkezett, amit otthoni

fotográfia közös történetéből (Budapest: Magyar Színházi Intézet Országos Színháztörténeti Múzeum, 1990), 21.

77 BÓDIS Mária, *Két színházi siker a századelőn (előadás-rekonstrukciók)* (Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1984), 39–40.

78 Az idézetek forrása: JÓKAI, *Az arany ember*, 7; OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Jelmezjegyzék, 799, 132–133.

79 JÓKAI, *Az arany ember*, 113.

80 OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Jelmezjegyzék, 799, 132–133.

81 JÓKAI, *Az arany ember*, 120.

dolmányra cserélt.⁸² A jelmezjegyzékben ekkor került sor az ötödik átöltözésre, „barna szatén kabátot vesz fel a kaszniban tsüng vagy fekete bárson kis zeke”.⁸³ Az utolsó felvonásban Paulay betoldásának megfelelően szerepet játszva, ál-személyiséget alakítva lépett elő török kalmárként. Jókai a szöveg nyomtatott változatában megtartotta Paulay utasítását a jelmeztől is.⁸⁴

Paulay (rendezőpéldány)	Jókai (első kiadás)	jelmezjegyzék
török kalmárnak álcázva, sötét arcszín, szürke szakál. Kaf-tán, öv, turbán, kezében bot, járása reszketős.	török kalmárnak álcázva, sötét arcszín, szürke szakáll, sűrű szemöldök; viselete hosszú kaftány-szokmány, vékony tekert öv, turbán, kezében mankós bot, járása reszketős.	Barna Lüsztér hosszú Török Atilla, Barna vatmoll kaftán, Meggyzín Lőszter Búgyogó, Sárga Csizma, Shál öv, Delén tekerces nagy Tűrbán

A színésznők a Nemzeti Színház több évtizedes gyakorlatának megfelelően saját ruhákkal rendelkeztek, egy-két ruhadarab kivételével önállóan beszerezett és varratott ruháikban léptek színre. Az *arany ember* jelmezjegyzékében Jászai Mari, Fáy Szeréna, Márkus Emília és Szathmáryné nevénél is olvasható, hogy az öltözet a színésznő sajátja. A forrás ilyen esetekben nem részletezi, hogy a művésznők milyen jelmezben játszottak, a főruhátárnok csak azoknak a ruháknak a színét és típusát tüntette fel, amelyek az intézmény ruhatarából valók. A helyzet ugyanakkor senkit sem jogsított fel

82 Uo., 207.

83 OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Jelmezjegyzék, 799, 132–133.

84 Az idézetek forrása: OSZK SzT. N. Sz. A 120, 188. fol. rektó; JÓKAI, *Az arany ember*, 235; OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Jelmezjegyzék, 799, 132–133.

arra, hogy saját értelmezésének megfelelően öltözködjön, olyan ruhában kellett színpadra lépniük, amelyre előzetesen a rendező is rábólintott. Ha szerepes fényképeiket összevetjük a Jókai által írt szerzői utasításokkal, akkor esetükben is az látszik, hogy Paulay minden szereplőnél hagyta érvényesülni az író elképzelését. Noémi szerepét az 1884-ben huszonnégy éves Márkus Emília játszotta. Jókai a következő viselkedésben képzelte el a színésznőt: „14 éves, sárgásfehér vékony gyapju öltözetben, nyakán csipkebugyókbul készült füzér, sárgaszőke haja repkény indával felkötve, lábain sandálok”.⁸⁵

A díszletjegyzék minden felvonás esetében részletes leírást tartalmaz a színpad be rendezésére vonatkozóan. Példának a Senki szigete megjelenítését hozom, amelyről az egykorú kritika is elismerőleg írt: „A kiállítás igen szép; különösen a »Senki Szigete« meglepő hatású vadregényes képet nyújt”.⁸⁶

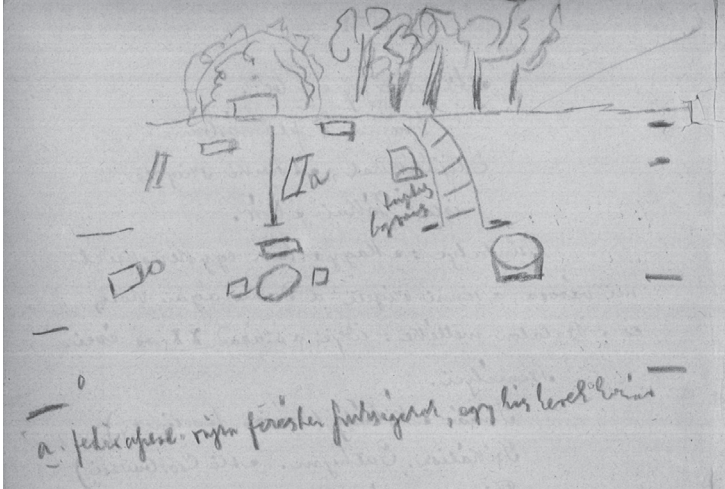
Jókai szerzői utasítása	díszletjegyzék
Szintér: a háttért egy odvas szikla foglalja el, melynek tetején egy szőlőlugas van, a széleiről rózsabokrok hajlanak alá; oldalai sziklarózsával fedve, a szikla odujából lépcsőzet vezet fel hozzá. Az odu elé van építve fatörzsekből egy szárnyék náddal fedve, melyet egy kőfal két egyenlő részre rekeszt el; a kisebbikben két hárság, tarka gyapju pokróczokkal letakarva; a nyitott előrész tarka gyékény függőnyvel letakarható; a nagyobb osztályban két ágy egymás mellett; egy festett láda; benn a sziklaoduban tüzhely, a minek a kéménye a szikla hasadékai közül emelkedik ki: a kunyhó előtt gyümölcssterhes barack- és birsalmafák; mályvacsoportok, rózsanövények, turánliliomok, krépinvirág, a szárnyék befuttatva szőlővel.	6ra Szentiványi erdő függöny 3. és 4re Arany ember erdő iv az első iv mögött 5 db 10 méter magas bak ezekre jobbra 5 db Aida híd középszerű közepén 3 db Antigone híd után 3 db Aida híd hoszuk balra 3 db Aida híd középszerű a hidak mind vas sorokkal jobbra az iv nyílás mögé kunyhó falak a középső mögé kunyhó falak után a kis nyílás mögé 6' lépcső reá gömbölyű lépcső az álványba felől beakasztani, a lépcsőt sziklavámszonnal letakarni a' hozá jobb és balrol erdő falakat, a baloldali nyílás mögé kunyhó falak a kunyhó kijárások mögé szikla hátfalak 1. 2re jobb és bal erdő színtalak az első színtalakhoz 1. rozsfák, az ivlábakhoz 3 rozsa fa jobbra 2 rozsa bokor balra 2 fauszt bokor 2 re 1 rozsabokor. 3ra nagy rozsabokor. az álványon fent gyeppad a jobb oldali kunyhóba nagy Szentiványi pad. Szentiványi vászon.

Jókai részletes instrukciója a díszletjegyzékkel összeolvasva arra mutat, hogy a szerző jól ismerte a Nemzeti Színház technikai felszereltségét, tudta, hogy amit elképzelt, azt Paulay Ede a színpadon meg tudja valósítani. A felsorolásból kiderül, hogy a korábban már bemutatott darabokhoz (*Aida*, *Antigone*, *Szentivánéji álom*) használt szerkezeti elemekkel nem okozott különösebb gondot a Senki szigetének megépítése, s elkészítették a Jókai által kívánt sziklafalat, kunyhót is. Paulay a sziklafalat úgy építtette meg, hogy rendezői elgondolásának megfelelően a szigeten élő két nő, Teréza és Noémi fel tudjanak menni az ormára, ahonnan látják és közvetítik a nézőknek, hogy Krisztyán Tódorról a távozó Timárra.

Jókai 1880-as évekbéli levelezéséből több helyt is kiderül: az író annyira meg volt elégedve *Az arany ember* színre alkalmazott változatával és a pesti előadás látványvilá-

85 JÓKAI, *Az arany ember*, 6.

86 [sz. n.], „Irodalom, színház és művészet”, *Nemzet: Reggeli kiadás*, 1884. dec. 4. Az alábbi idézetek forrása: JÓKAI, *Az arany ember*, 5; OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Díszletkönyv, 815, 106. fol. rektó.

Paulay Ede rajza a Senki szigetéről a rendezőpéldányban
 „tűzhely, bogrács, fehér asztal, rajta főzéshez szükségesek, egy kis kerek kosár”

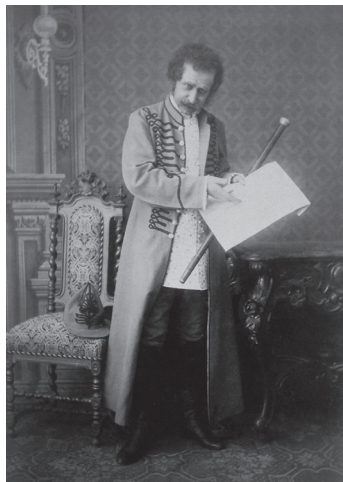
gával, hogy igyekezett azt más színpadokra is átörökíteni. Elküldte Bécsbe a *Vasárnapi Ujság* azon számát (1885. január 18.), amely a pesti ősbemutató után közölte a színészekről készült szerepes fényképeket,⁸⁷ s megszervezte, hogy a Nemzeti Színház díszletfestője készíthesse Bécsben is a Senki szigete díszletképét:

Beszéltem a Nemzeti Színház igazgatójával a színpadkép tárgyában. Ő úgy nyilatkozott, hogy a Színház színpadképfestőinek ugyan tilos idegen színpadok számára dolgozniuk, ebben a különleges esetben azonban az igazgatóság meg fogja adni az engedélyt, hogy eleget tegyen a wieneni színház igazgatósága kívánságának. – Paulay a mai napon elküldte hozzám Spanraft Antal díszletfestőt (lakik: Damjanich utca 36. A Nemzeti Színház műhelyei), akivel megbeszélést folytattam. Hajlandónak mutatkozott arra, hogy a Senki szigete díszletképét megfesse. A színpadkép háttérét egy másik kész középrészből át lehet venni, és a mozgatható részeket is le lehetne egyszerűsíteni. Egy hónap alatt kész lehetne vele. A többiben (ti. a wieneni Színház színpadának nagyságában és az árban) kérem, állapodjanak meg a festővel személyesen.⁸⁸

A kolozsvári színház intendánsának, Esterházy Kálmán grófnak pedig az ősbemutatót követő héten, 1884. december 11-én ezt írta:

87 M-TT K-n, „Az »Arany ember« alakjai”, *Vasárnapi Ujság* 32, 3. sz. (1885): 40–41, 43.

88 Jókai Mór Schnitzer Ignácnak, Budapest, 1884. december 31., *JÓKAI Levelezése* 3., 266–267, 681. A levelet a kritikai kiadásban olvasható fordításban idézem.

Ohajtandó, hogy a kolozsvári szinigazgatóság, darabom színrehozatala esetére ne a nyomtatott példányt; hanem a bpesti nemz. Színháznál használt írott példánynak a másolatát használja, mint a mely már a szinpadhoz van átadomítva.⁸⁹

Az intendáns néhány nappal később biztosította Jókait arról, hogy követik azt a szöveg-változatot, amit Budapesten is használnak: „Egyszersmind van szerencsém biztosítani, hogy e jeles mű mindenestre a budapesti szinpadhoz idomított példány szerint fog itt is színrekerülni, s kétségkívül nagy sikert aratand.”⁹⁰ A kolozsvári bemutató fellépőiről készült szerepes fényképek arra mutatnak, hogy a rendezés még a pesti előadás látottakat is lemásolta, a színészeket nagyon hasonlóan öltöztették fel.⁹¹ A Brazovicsot játszó színészek például ugyanolyan jelmezt viseltek.⁹²

Jókai	jelmezjegyzék
Öltözete molnárszínű [világos szürkés-kék] hosszú bokáig érő magyar dolmány, nagy ezüst gombokkal, hasonló színű nadrág, magyar csizma; czombig érő virágos sárga nanking mellény, lelogó óralánczczal; nagy ernyőjű sipka, csüggő arany bojtjal, tószlis ingelő, hasonló ingujjak	Csúkaszürke hosszú atilla Szarúfával, Toszlis ing ujjal, Sárga, virágos mellény fehér fodorral, szürke posztó magyar nadrág, Fekete csizma, Dembinszki féle sapka, fél fejér nyakravaló.

89 Jókai Mór gróf Esterházy Kálmánnak, Budapest, 1884. december 11., in *uo.*, 261.

90 Gr. Esterházy Kálmán Jókai Mórnak, [Kolozsvár, 1884. december közepe], in *uo.*, 262.

91 A budapesti és a kolozsvári előadás színészeiről készült fényképeket lásd: Fényképek a Nemzeti Színház díszalbumában, Budapest, 1885, Petőfi Irodalmi Múzeum (a továbbiakban: PIM) R.57.48; Fényképek a Kolozsvári Országos Nemzeti Színház díszalbumában, Kolozsvár, 1885, PIM R.2018.31.1; *Színház történeti képek könyve*, szerk. BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig, RAJNAI Edit és SOMORJAI Olga (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), 120–125.

92 Az idézetek forrása: JÓKAI, *Az arany ember*, 72; OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Jelmezkönyv, 799, 136–137.

Az országos és a helyi sajtó a darab pesti és kolozsvári előadásait kiemelt témaként kezelte, minden apró mozzanatról tudósítottak. A lapokból tudjuk, hogy mindkét színház színészei szerepes fényképeiket tartalmazó díszalbummal ajándékozták meg Jókait. A *Vasárnapi Ujság* beszámolója szerint a pestiek új-év napján adták át a huszonegy fényképet tartalmazó albumot (Timeáról, Krisztyán Tódorról és Atháliáról több felvétel is készült).⁹³ Jászai Mari kivételével azok a színészek mentek el Goszleth István műtermébe, akik az ősbemutatón felléptek. A Terézáról készült fénykép György Jánosné (Farkas) Nagy Lujzát (1843-1910) ábrázolja,⁹⁴ aki a bemutató évében kétszer is játszott a szerepet, 1884. december 16-án és 29-én.⁹⁵ A kolozsvári album tizenhat felvételt tartalmaz, és a rajta lévő felírás szerint 1885. január 31-én adták át Jókainak:

Azon diszes album, melyet holnap a színházi igazgatóság fog átadni Jókai Mórnak, chagrín-börbe van kötve, tábláján gazdag és szép mivű aranydiszitményekkel. Az első táblán Jókainak művészi kivitelű monogramja, ötágú koronával; a hátsó táblán, arany pajszon, koszorúval körítve e dátum: „1885. jan. 31.” Az album első lapján, szintén igen diszes kivitelben, e felirat: „Jókai Mórnak tisztelete jeléül a kolozsvári országos nemzeti színház igazgatósága.”⁹⁶

Hányan látták Az arany embert, és mekkora jövedelmet hozott?

Az 1884. december 3-án bemutatott *Az arany ember* a Nemzeti Színházban elsöprő sikert ért el. December 3. és 6. között négy egymást követő estén játszották (kétszer bérletszünetben), az év végéig pedig összesen nyolc előadása volt. 1885-ben huszonnégyszer tüzték műsorra. 1937-ig nem telt el úgy színházi évad, hogy ne került volna színpadra.⁹⁷ A *Fővárosi Lapok* 1884. december 11-én arról adott hírt, hogy „Jókai drámája ötödször is teli ház előtt került színre”.⁹⁸ Az 1884-1885-ből fennmaradt pénzszedői naplók, amelyek kronologikus rendben, estéről estére a napi jegyeladásokból származó

93 [sz. n.], „Mi ujság?”, *Vasárnapi Ujság* 32, 1. sz. (1885): 15.

94 A színésznő azonosítása az OSZK Színháztörténeti és Zeneműtára munkatársának, Erdélyi Lujzának az érdeme. Ő hívta fel a figyelmemet, hogy a képen látható színésznő nem Jászai Mari, a fejforma, az orr alakja, de főként a jól kivehető vágott áll árulkodik erről. A segítséget ezúton is köszönöm.

95 OSZK SzT. Nemzeti Színház színlapgyűjtemény, 1883-1884, 594, 602. fol.

96 [sz. n.], „Napi hírek”, *Magyar Polgár* 19, 25. sz. (1885).

97 HAJDU, összeáll., *A Nemzeti Színház műsorlexikona...*, 143.

98 [sz. n.], „Rövid hírek”, *Fővárosi Lapok*, 1884. december 2., 1876.

bruttó és nettó jövedelmet tartalmaznak, követhetővé teszik, hogy *pontosan* mekkora közönséget vonzott a darab, és a színház helyosztályonként egy-egy alkalommal hány jegyet értékesített.

A forrás szerint *Az arany ember* színre kerülése idején a Nemzeti Színház nézőtere 885 férőhelyes volt. Állóhelyek ekkoriban már nem voltak, a négyfős páholyokban 200 ember fért el, a földszinten és az első emeleten 38 elsőrangú, a második emeleten 12 másodrangú páholy volt. Ezeket túl a földszinten volt 328 támlásszék és 25 erkélyszék, a második emeleten 114, a harmadikon 218 zártszék. A pénzszedői naplókban rögzítették, hogy az előadásra bérletben vagy bérletszünetben került sor. A bérletfolyamon kívül eső esték kimutatásánál azért találkozunk a „bérlet” jegytípussal, mert a színház a bérletesek számára lehetőséget biztosított arra, hogy a bérletszünetes előadásokra is fenntartsák helyüket.⁹⁹ A nézőszámba beleértendő az állandó szabadjegyesek is.

Az ősbemutató napján, december 3-án bérletes előadásként adták a művet. A várakozást jól mutatja az előre eladott jegyek száma. A 221 eladható támlásszékből előre eladtak 156-ot, az összesen 46 első- és másodrangú páholyból 32-öt, a 112 második emeleti zártszékből 89-et, a 218 harmadik emeleti zártszékből pedig 138-at. Az első előadást az állandó szabadjegyesekkel együtt összesen 730 ember látta.¹⁰⁰

	összesen	bérlet	állandó szabadjegyek	előre eladott	napi eladásra átadott	eladottak száma
támlásszék I-X. sor	196	70	5	101	20	11
támlásszék XI-XX. sor	132	18	14	55	45	20
erkélyszék	25	–	–	2	23	7
elsőrangú páholy	38	–	–	25	–	–
másodrangú páholy	12	–	4	7	1	–
II. emeleti zártszék, I. sor	38	–	1	31	6	6
II. emeleti zártszék, II. sor	37	–	1	36	–	–
II. emeleti zártszék, III. sor	39	–	–	22	17	7
III. emeleti zártszék, I. sor	79	–	–	66	13	13
III. emeleti zártszék, II. sor	73	–	–	72	1	1

99 Ez a kitétel két esetben nem állt: ha valaki csak a téli félévre váltott bérletet, illetve, ha rendkívüli bérletszünetes előadására került sor. [sz. n.], „Bérlet-hirdetmény”, *Fővárosi Lapok*, 1884. március 8., 378.

100 OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: 1884/5. évre napi jövedelem ellenőrzési napló, 617, 35. fol. verzó.

	összesen	bérlett	állandó szabadjegyek	előre eladott	napi eladásra átadott	eladottak száma
III. emeleti zártszék, III. és IV. sor	66	-	-	-	-	-
katonai támlásszék						17
katonai II. emeleti zártszék						10

A *Fővárosi Lapok* által említett napon, 1884. december 9-én, kedden bérletszünetben játszották a művet. A 38 páholyból eladtak 34-et, a 659 egyéni ülőhelyből pedig 560-at. Vagyis a darab ötödik előadását a bérletesekkel és szabadjegyesekkel együtt 746-an látták.¹⁰¹ 1884. december 3. és 16. között a darab hét előadásából ötöt bérletszünetben adtak, a napi jegyeladásokból származó bruttó bevétel a következőképpen alakult: december 3-án 853 forint 20 krajcár, december 4-én 1052 forint 45 krajcár, december 5-én 732 forint 30 krajcár, december 6-án 975 forint 20 krajcár, december 9-én 985 forint 20 krajcár, december 13-án 860 forint 5 krajcár, december 16-án 668 forint 60 krajcár.¹⁰² Az 1885. március 15-ére eső tizenötödik előadás bérletben 926 forint 80 krajcárt,¹⁰³ a július 12-én tartott huszonharmadik előadás, szintén bérletben, 803 forint 52 krajcárt hozott. 1885. október 4-én már huszonkilencedik alkalommal játszották a darabot a Nemzeti Színházban, bérletszünetes előadásként 829-en látták, a napi jegyeladásokból 1148 forint 10 krajcár bruttó jövedelem származott.¹⁰⁴

Míg 1884 decemberében Jókai neve és a regény sikere vonzhatta a közönség nagyobb részét, addig 1885 őszén a nagyfokú érdeklődés már inkább a darabnak szólt. A közel egy év különbséggel készült kimutatások összevetéséből jól látszik, hogy 1885-ben már a legolcsóbb helyekre is előre megváltották a jegyeket, a harmadik emeleti zártszékek harmadik és negyedik sorába szóló 66 jegyből már az előadás előtti napokban eladtak 56-ot. De a forrás nemcsak a nézőszám tekintetében beszédes, hanem abból a szempontból is, hogy milyen társadalmi összetételű közönség lehetett kíváncsi az előadásra. Az egyes helytípusok vásárlóinak számát tekintve nagyon kicsi elmozdulások vannak, a 8 forintos páholyt, a 2 forintos erkély- és támlásszéket megvásárló tehetősebb nézők mellett végig jelen voltak az olcsóbb helyosztályokra, 1 forintért, a 40, 60 vagy 80 krajcárért jegyet váltó kisiparosok, kiskereskedők inasok, cselédek stb. is.¹⁰⁵ Vagyis a társadalom minden rétegét egyformán érdekelte Timár Mihály története, feltehetően a korábban említett *Tamás bátya kunyhója* példájához hasonlóan *Az arany ember* színműváltozatát

101 Uo., 37. fol. rektó.

102 Uo., 35. fol. verzó – 38. fol. verzó.

103 Uo., 60. fol. verzó. A bruttó bevételekből napi költség gyanánt (jegyszedők, tűzoltók, rendőr, vegyes kiadások stb.) 37 forint 65 krajcár és 50 forint 10 krajcár közötti összegeket vontak le.

104 OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Napi jövedelmek ellenőrzési könyve, 1885. április–december, 618. (A kéziratban nincsenek fölió- vagy oldalszámok, az egyes előadások bevételei a dátumok alapján keresendők.)

105 A jegyárakat a színlapról tudom. OSZK SzT. Nemzeti Színház színlapgyűjtemény, 1883–1884, 594. fol.

is többen látták, mint ahányan a regényt olvasták. (A regény olcsó kiadása 2 forint 80 krajcár volt, a zártszékekre viszont ennél jóval olcsóbban lehetett jegyet váltani.)

Az 1885. október 4-i bérletszünetes előadás nézőszáma:

	összesen	bérlett	állandó szabadjegyek	előre eladott	napi eladásra átadott	eladottak száma
támlásszék I-X. sor	196	12	4	14	166	152
támlásszék XI-XX. sor	132	6	8	15	103	68
erkélyszék	50	25		2	23	23
elsőrangú páholy	38	4	1	22	11	9
másodrangú páholy	12		4	3	5	3
II. emeleti zártszék, I. sor	38	6	1	18	13	13
II. emeleti zártszék, II. sor	37		1	17	19	9
II. emeleti zártszék, III. sor	39				39	32
III. emeleti zártszék, I. sor	79			10	69	59
III. emeleti zártszék, II. sor	73			28	45	35
III. emeleti zártszék, III. és IV. sor	66			56	10	-
katonai támlásszék I-X. sor						8
katonai támlásszék XI-XX. sor						16
katonai II. emeleti zártszék						7

A darab iránti érdeklődés tizenhat, sőt huszonhárom év elteltével sem csökkent, 1900. március 25-én a nettó bevétel 1530, április 21-én 639 forint 20 krajcár volt.¹⁰⁶ 1907. március 31-én délután játszották a darabot, akkor 2001 forint bruttó jövedelmet hozott.¹⁰⁷

Paulay Ede a *Drámairodalmunk a Nemzeti Színház megnyitása óta* című, 1883. november 28-án felolvasott Kisfaludy Társaság-beli székfoglaló előadásában úgy nyilatkozott, hogy „Két év óta a színművek három első előadása a bruttó jövedelem egy-egy harmadával, a későbbiek a jövedelem 10%-ával díjaztatnak, és e százalékok az egy estére eső

106 OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Előadások, azok bevételeinek és a magán szereplők fellépéseinek nyilvántartása 1900. január 1-től, 778.

107 OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Műsor a napi bevétel feltüntetésével, 834.

bérletösszegeből is fizettetnek”.¹⁰⁸ Eszerint Jókai a napi jegyeladásokból származó bruttó jövedelemből az első három előadás után hozzávetőlegesen 880 forintot, az első két év későbbi bevételeiből pedig 63 és 110 forint körüli összegeket kapott. (Az „egy estére eső bérletösszegeből” járó jutalék összege a feltüntetett tiszteletdíjban nincs benne.) A 880 forint az író különböző tiszteletdíjainak ismeretében meglehetősen magasnak számított. A Révai Testvérek 1890-ben *A gazdag szegényekért* 800 forintot fizettek.¹⁰⁹ A Nemzeti Színház 1890-ben *A szigetvári vértanuk* negyvenötödik előadása után 58,¹¹⁰ a Kelemen László-féle társulat megalakulásának százéves jubileumára íratott alkalmi színműért, a *Földön járó csillagokért* pedig 450 forintot adott.¹¹¹ Az *arany ember* az 1880-as évek után is biztos jövedelemforrás maradt Jókai számára, a bevételeit és kiadásait rögzítő 28. noteszbe 50 forintot jegyez be a Nemzeti Színházban 1890. május 18-án esedékes ötvenedik előadás után.¹¹²

De pénzt hoztak neki a vidéki és bécsi előadások is. Az *arany ember* a pesti bemutatót követően gyorsan megjelent az ország több színpadán, 1885. február 28-án pedig már Bécsben, a Theater an der Wienben játszották. Jókai 1884 júniusában abban egyezett meg a darab bécsi szövegváltozatát készítő Ignaz Schnitzerrel,¹¹³ hogy „ami nem magyar színpadokon az említett darabokért benyújtási- honoráriumokban, előadási honoráriumokban és jutalékokban befolyik, fele-fele aranyban megoszlik Ön között és énközöttem”.¹¹⁴ A kolozsvári színház intendánsától, Esterházy Kálmántól egyszeri 80 forintot kért az „írói tulajdonjog átruházásaért”.¹¹⁵ Az 1885. januári kolozsvári előadást még szintén abban a hónapban a szegedi,¹¹⁶ februárban a győri és a székesfehérvári,¹¹⁷ áprilisban a ceglédi,¹¹⁸ novemberben a kecskeméti követte.¹¹⁹ Jókai a darab népszerűsi-

108 PAULAY Ede, „Dramairodalmunk a Nemzeti Színház megnyitása óta”, in *A Kisfaludy-Társaság Évelpjai 1883–84*, 60 kötet. 322–351 (Budapest: Franklin-Társulat, 1885), 19:331.

109 JÓKAI Mór, *Főljegyzések*, kiad. PÉTERFFY László, 2 kötet. Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 2:807.

110 Uo., 90.

111 Uo., 799–800.

112 Uo., 793, 809.

113 Az egyik lap tudósítása szerint Ignaz Schnitzer a Theater an der Wien számára nemcsak lefordította a darabot, hanem komoly változtatásokat is tett: „Így például Brazovits nem hal meg, hanem, midőn Timár megveszi házát az árverésen és odaajándékozta Timeának ő elmegy felügyelőnek a Timár által épített kórházba. Noémi anyja se hal meg, sőt inkább leányával és kis unokájával együtt Kristyán Tódor után, hogy a gazfickó merényletét meghiúsítsák. Ez az egész jelenet a Balaton partján történik. Kristyán alatt ott szakad le a jég, szemek előtt, de midőn Timár Noémivel vissza akar térni a Senki szigetére, Teréza nem engedi – a kétnejű embernek ott többé semmi keresete sincs. Végre Athalia gyilkától nem Timár menti meg Timeát (mint a nyomtatásban megjelent szövegben van), hanem Noémi, Timár pedig végzetének megoldhatlan csomóját erőszakosan vágja ketté és egy golyót röpit szívébe. »Te vagy az özvegye« – ezek Noémi végszavai Timeához – »de én vesztettem el őt!«. Huszár Imre, »Az »Arany ember« Bécsben», *Budapesti Hirlap* 5, 60. sz. (1885): 1.

114 Schnitzer Ignaz Jókai Mórnak, [Bécs, 1884. június 22.], in JÓKAI, *Levelezése* 3., 234, 637.

115 Jókai Mór gróf Esterházy Kálmánnak, Budapest, 1884. december 11., in uo., 260.

116 [sz. n.], „Táviratok”, *Budapesti Hirlap* 5, 10. sz. (1885): 4.

117 [sz. n.], „Színház, zene, képzőművészet”, *Pesti Hirlap* 7, 52. sz. (1885): 18.

118 S., „Szinészet”, *Czegléd* 3, 17. sz. (1885).

119 –l-, „Színház”, *Kecskemét* 13, 44. sz. (1885).

tése érdekében a kolozsvári, szegedi és bécsi bemutatókon személyesen is megjelent.¹²⁰ Az egykorú sajtó szerint *Az arany ember* ezekben a városokban telt házak előtt került színre, a bécsiek még azt sem bánták, hogy azon az estén a szokásosnál drágábban adták a színházjegyeket.

A nagyobb vidéki városok stabilan működő színtársulatainak előadásai tehát biztos sikerre számíthattak, ami nem feltétlenül mondható el az országot járó kisebb-nagyobb vándortársulatokról. Miklósy Gyula színigazgató naplója szerint egyes kelet- és északkelet-magyarországi (kis)településeken az érdeklődést se az író neve, se *Az arany ember* regényváltozatának másfél évtizedre visszamenő sikere nem segítette. A társulat 1886. szeptember 11. és 1887. október 24. között tíz különböző helyen adta elő a darabot: Iglón, Lőcsén, Selmecbányán, Korponán, Putnokon, Tornalján, Abonyban, Karcagon, Túrkevéen és Kisvárdán. Miklósy, aki rendszeresen olvasta az újságokat és követte a színházi híreket, nehezen tudott megbarátkozni azzal, hogy az általuk bejárt térségben még *Az arany ember* esetében is csekély napi bevételek vannak. A kudarcok ellenére újra és újra műsorra tűzte a darabot, noha egyetlen település kivételével mindenhol a korponai és karcagi előadásokról írtakat tudta elismételni:

No hiszen szép telt ház volt ma, „Arany ember”-re 18 f 40 xr bruttó jövedelmünk volt. Ez ugyancsak száanalomra méltó publicum! Nincs ennek még fogalma sem az irodalom és színészetről. Nemhiába, hogy a világ végén laknak elszigetelve minden civilisatiótól! [...] „Arany ember” se került talán még olyan kevés közönség előtt színre, mint a tegnapi előadásunkon. 6 f 90 xr volt az összes bevétel. De még a bérlők sem jöttek el. Nem csoda tehát, hogy az egész előadás hatás nélkül folyt le.¹²¹

Az érdektelenség azonban valószínűleg nem fogható kizárólag a lakosok irodalom és színház iránti fogékonyságának hiányára, a társulat viszonylagos gyengesége is az okok között lehetett. Az együttes körülményei *Az arany ember* színpadra kerülése idején nem voltak túl kedvezőek, a díszletek, jelmezek megújítására már nem jutott pénz, az igazgató időnként a tartósan alacsony napi bevétel miatt még a színészeinek sem tudott fizetést adni.¹²² Egy ilyen társulathoz nyilvánvalóan nem a szakma legjobbjai csatlakoztak, maga Miklósy sem rest lejegyezni, hogy Iglón végigizgulta az első felvonást, mert az Ali Csorbadzsit játszó színész nem ment próbára, este pedig részegen lépett színpadra.¹²³ Az igazgató időnként a szerepek kiosztásakor is nehézségekbe ütközött, Krisztyán Tódor szerepét például a tizenöt éves Gábor fiára bízta. Ugyanígy gondot okozhatott az is, hogy a tagok folyamatosan cserélődtek, egy-egy előadás az idő előre haladtával sem tudott kiteljesedni, mert valamelyik színész helyébe mindig új lépett. Noémi szerepét például 1886. szeptember 11-én Iglón Ábrányi Mari játszotta, 1887. január 22-én Selmecbányán már Szilágyi Etel. Néhány hónappal később pedig a kö-

120 [sz. n.], „»Az arany ember« első előadása”, *Magyar Polgár* 19, 27. sz. (1885).

121 MIKLÓSY Gyula, *Naplója 1886–1888*, kiad. RAJNAI Edit, Studia Theatralica (Budapest: OSZK, 2018), 126, 214.

122 RAJNAI Edit, „»Bizony szép mesterség ez a színészdirektorság!«”, in MIKLÓSY, *Naplója...*, 23.

123 Uo., 38.

zönség Miklósy egyik lányát, Ilonát láthatta a szerepben.¹²⁴ Miklósy hiába igyekezett a Pesten újonnan bemutatott színművek mihamarabbi beszerzésével (egy bejegyzéséből kiderül, hogy *Az arany embert* már 1886 szeptembere előtt is játszották), a színészek hiányosságai és a darabok szerény kiállítása nem vonzott akkora közönséget, a darab egyedül csak Iglón tudott számottevő érdeklődést kiváltani, ahol az előadáson megjelenő diákok (az evangélikus főgimnázium tanulói) feltehetően ismerték-olvasták magát a regényt vagy Jókai más műveit.¹²⁵

„Az arany ember” rendkívüli hatással került tegnap itt először színre, talán azért tett olyan hatást, mivel majdnem az egész közönség diákokból állt. 166 darab diákjegyet adtunk el, és 88 f 30 xr volt az összes bevételünk.¹²⁶

Távlatok

A színháztörténeti források, a drámaszövegeket is tartalmazó rendező- és sűgópéldányok kritikai igényű kiadásának Magyarországon nincs hagyománya. Tudtommal Katona József korai, *Bánk bán* előtt írt drámái esetében fordult elő először, hogy a sajtó alá rendezők főszöveggként betűhíven átírt, szövegkritikai jegyzetekkel ellátott sűgópéldányok közreadására vállalkoztak.¹²⁷ Noha esetükben a szerzői kézirat vagy a szerző által jóváhagyott nyomtatott szöveg hiánya indokolta ezt a fajta textológiai eljárást, tanulmányomban arra igyekeztem rámutatni, hogy bizonyos esetekben érdemes lenne más perspektívába helyezni azoknak a 19. századi drámáknak a kritikai kiadását is, ahol rendelkezünk a szerző által legitimált kézirattal vagy kiadással. Úgy vélem, *Az arany ember* az egyik jó példa arra, hogy felmérjük a színháztörténeti források textológiai és filológiai jelentőségét, mit és mennyit adnak hozzá egy dráma keletkezés- és recepció-történetéhez. Jelen esetben a különböző forrástípusok Jókai drámaírói működését sokkal összetettebbnek és sokrétűbbnek mutatják, mint ahogyan azt a már sajtó alá rendezett adaptációk kapcsán korábban gondolták. A rendezőpéldányok nélkül nem tudnánk, hogy Jókai aktívan részt vett átdolgozásainak színpadra állításában, az alkotói folyamat számára nem ért véget a szerzői kézirat elkészítésével, részese volt a színpadon elhangzó szöveg kialakításának is. Dramaturgiai munkája *Az arany ember* esetében azért kü-

124 Uo., 38, 115, 165.

125 Tíz évvel későbbi adatunk van arra, hogy 1896-ban a nagykikindai állami gimnáziumban több Jókai-mű is szerepelt már a kötelező iskolai olvasmányok között (2. osztályban *Mátyás diák és Bente úr*, valamint *Mátyás király és a szegény varga*; 3. osztályban *Magyarhon szépsége*). A *Nagy-kikindai M. Kir. Állami Gymnasium értesítője az 1896–97. tanévről*, közl. KRCSMÉRY Károly (Nagykikinda: Milenkovits István, 1897), 332–333. *Az arany ember* 1909-ben ajánlott olvasmányként szerepel a lugosi állami főgimnázium értesítőjében a 8. osztályosok számára. A *lugosi M. Kir. Állami Főgimnázium XVII-ik évi értesítője 1908–1909. iskolai évről*, közl. PUTNOKY Miklós (Lugos: Virányi János Könyvnyomdája, 1909), 15.

126 MIKLÓSY, *Naplója...*, 38.

127 KATONA József, *Három színjáték: A' Lutzá széke, Aubigny Clementia, A Rózsa (1812–1814)*, kiad. DEMETER Júlia és NAGY Imre (Budapest: Balassi Kiadó, 2020).

lönösen fontos és érdekes, mert a darab kiadása során nem a szerzői kéziratot vette alapul, hanem azt az idegen kézzel írt színházi példányt, amely az ő utólagos módosításai mellett Paulay Ede rendezői ötleteit is tartalmazza. A színházi kontextus erősítésével, a rendezőpéldány segítségével betekintést kapunk abba a többszörös és többszereplős értelmezési folyamatba, amely a regény átdolgozásától a színmű színpadra alkalmazásáig tartott. A forrás lehetővé teszi, hogy rekonstruáljuk Jókai elveszett szerzői kéziratát, illetve annak alakulástörténetét a nyomdába kerülésig. Az első kiadást olvasva semmi sem mutat arra, hogy az ötödik felvonás első jelenetét nem Jókai írta, s nem derülnek ki belőle azok az utólagos szerzői módosítások sem, amelyeket kimondottan a színpad kedvéért iktatott be. Feltételezésem szerint a szerzői utasítások megírásakor bennfentes színházi emberként pontosan tudta, hogy az ősbemutató helyszínül szolgáló Nemzeti Színházzal szemben milyen elvárásai lehetnek a darab kivitelezését illetően. Mivel a szerepes fényképek, illetve a jelmez- és bútorjegyzék nélkül nem tudnánk arról, hogy elgondolásai mind a színpad berendezését, mind a jelmezeket illetően megvalósultak, ezeknek a forrásoknak is helye lenne egy filológiai apparátusban.

Jókai *Az arany ember* színpadi sikerére nagyon büszke volt, amikor az 1890-es évek közepén utószót írt a regényváltozat nemzeti kiadásához, arról is megemlékezett, hogy „Színdarabot is írtam belőle, s ez az egyetlen színművem, mely húsz éven át fenntartotta magát, s német színpadokon is sikert aratott”.¹²⁸ E kötet 1896-os megjelenéséig, vagyis *tizenkét* (nem húsz!) év alatt a Nemzeti Színház hatvanhét-szer tűzte műsorra az adaptációt. A színpadi recepció számbavételekor nem pusztán a sajtóhírekre támaszkodtam („Jókai drámája ötödször is teli ház előtt került színre”), hanem bevontam a kutatásba egy olyan színháztörténeti forrástípust is, amelyet az irodalomtörténet-írás nem használ. A pontos nézőszámokat rögzítő pénzszedői naplók nemcsak azt teszik követhetővé, hogy az ősbemutató alkalmával, illetve hónapokkal, évekkel később hányan voltak kíváncsiak az átdolgozásra, hanem azt is, hogy egy-egy előadás bevételéből az író hozzávetőlegesen mekkora tiszteletdíjat kapott. A színházi recepció szempontjából a másik jelentős forrás Miklósy Gyula vidéki színigazgató nemrégiben megjelent naplója lehet. Az 1886. szeptember 7. és 1888. augusztus 14. közötti időszakot felölelő önelbeszélés *Az arany ember* mellett további öt Jókai-darab (*A bolondok grófja*, *Fekete gyémántok*, *A jószívű ember*, *Könyves Kálmán*, *Olympi verseny*, illetve szerepel még *A cigánybáró* is) fogadtatástörténetéről ad számot. Miklósynak *Az arany emberrel* kapcsolatos bejegyzései a művelődéstörténetnek olyan területét, egy-egy lokális közösségnek a kortárs magyar irodalomhoz való viszonyulását hozzák közel, amelyről a sajtóban valószínűleg hiába keresnénk híreket.

Az talán már egy ilyen terjedelmű tanulmányból is látszik, hogy a színháztörténeti források újabb perspektívát adhatnak a 19. századi drámák értelmezéséhez és egykorú recepciójához. Olyan esetekben pedig, amikor egy kanonikus szerző sajtó alá rendezésre váró művéről van szó, új alapokra helyezhetik egy alapvetően színházi műfajjal kapcsolatos textológiai és filológia elvárásainkat. A hat évtizede útjára indult Jókai kri-

128 JÓKAI, *Az arany ember* (1872), 1:292.

तिकai kiadás esetében jól érzékelhető, hogy a kötetek egygé tartozását ma már leginkább csak a *Jókai Mór összes művei* sorozatcím biztosítja. Az elmúlt hatvan évben kicserélődtek a sorozatszerkesztők, a sajtó alá rendezők, s újabb és újabb, egymást felülíró textológiai szabályzatok születtek. Az érvényben lévő szabályzatok időnkénti felülbírlása, újragondolása egyre inkább beláthatóvá teszi azt, hogy a különböző szövegtípusok sajtó alá rendezésekor még egy-egy életmű kiadása esetében sem követhetünk azonos gyakorlatot, sémákat. A 2004 óta érvényben lévő textológiai szabályozás óvja is a sajtó alá rendezőket a „túlzott normativitástól”, a korábbi reguláktól eltérően csak az alapvetően elvárt kritériumok felsorolására szorítkozik.¹²⁹ A Jókai kritikai kiadás jelenlegi sorozatszerkesztője, Eisemann György ezt szem előtt tartva a kiadás alatt lévő elbeszélések kapcsán 2009-ben úgy nyilatkozott, hogy „a szövegkritikai felfogás pluralizálódása, a megengedett eljárások sokfélesége lehetővé teszi, hogy a sajtó alá rendezők többé-kevésbé egyéni koncepciókat is érvényesítsenek”.¹³⁰ Ennek fényében csak remélni lehet, hogy a még kiadásra váró adaptációk esetében a szövegek olyan kutatók kezébe kerülnek, akik hajlanak a darabok színházközei megközelítésére, a több kéz írását is magán viselő rendezőpéldányok kritikai igényű kiadására, valamint az irodalom- és színháztörténeti szempontok egyszerre történő érvényesítésére.

Summary

LILLA SZALISZNYÓ

Textological and philological reflections on (re)interpreting the adaptations of Mór Jókai:
The Golden Man

In Mór Jókai's oeuvre two works bear the title *The Golden Man*: a novel published in 1872, and its dramatised version premiered on December 3rd, 1884, in the National Theatre in Budapest. This study focuses on the in-house sources of the first performance. No critical edition of the play has been published yet, so the study attempts to define the textological and philological significance of these sources and their benefits in regard to the formation and reception of a play. According to *the director's copy*, Jókai was an active participant in the process of staging his adaptations, he took part in forming the actual text, too. When he published the drama, he did not base the edition on his own original autograph, instead, he took the copy used in the theatre, containing not only his own additional modifications but the ideas of the director Ede Paulay as well. *The list of costumes and of furniture* can help us to show that, as to the visuals, the theatre took it very seriously to realise Jókai's instructions. The play was a great success, brought sold-out performances in Budapest. *The accounts of the actual daily receipts* list the number of tickets sold in the different price categories so they are valuable sources to break down the term „full house” to exact data and, also, offer insight into the possible social stratification of the audience.

129 KECSKEMÉTI GÁBOR, „Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához”, *Irodalomtörténet* 85 (2004): 328–330.

130 EISEMANN György, *Szakmai zárójelentés a Jókai Mór műveinek sajtó alá rendezése a kritikai kiadás számára (49750) című pályázatról*, 2009, hozzáférés: 2021.08.21, http://real.mtak.hu/2456/1/49750_ZJ1.pdf.